

ATATÜRK VE AZERBAJCAN POLİTİKASI

Hazırlayan: Mahir ASLAN

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Tilla Deniz Baykuzu

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Tarih Anabilim Dalı, Yakın Çağ Bilim Dalı için öngördüğü YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak hazırlanmıştır.

Edirne

Trakya Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

2008

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla gündemimize giren “Dış Türkler” buna bağlı olarak da Azerbaycan, sanıldığının ve gösterildiğinin aksine dağılma ile birlikte gündemimize girmemiştir. Cumhuriyet tarihinde Azerbaycan, daha Milli Mücadele günlerinde gündemimize girmiş 1938 yılına kadarda tüm yoğunluğu ile Türkiye Cumhuriyeti Devletinin dış politika gündeminde yerini almıştır. 1938'den sonra Türkiye değişen dünya dengeleri arsında yerini almaya çalışırken, bir şekilde de dış Türkleri unutma yoluna gitmiştir. Devlet düzeyinde bu unutmanın başladığı günlerde unutma! sadece devlet ile alakalı kalmamış o günlerde kaleme alınan ilmi eserlerde de kendisini göstermiştir. Yazılan kitaplarda Milli Mücadele'ye Azerbaycan'ın ve Türkistanlı Türklerin yaptıkları yardımlar “Sovyet Yardımı” diye kaydedilmiştir.

Biz bu çalışmamızda konunun görmezden gelindiği kadar önemsiz olmadığını, Atatürk'ün Milli Mücadele'de ve devam eden süreçte dış Türkler ve konumuzla alaklı olarak Azerbaycan ile ciddi manada ilgilenmiş olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

“Tarihçeli Giriş” adını verdiğimiz kısımda, Türk Dünyası'nın önemli bir sorununun da kimlik sorunu olduğunu düşündüğümüz için, ilk önce Azerbaycan adını ve buna bağlı olarak “Azeri”, “Azerbaycanlı”, “Azerice”, v.b. kavramların açıklanmasını tercih ettik. Yine okuyucuya fikir vermesi için aynı bölümde, bir kısım batılı ve doğulu tarihçilerin dediği gibi Azerbaycan 500 yıldır Türk yurdu olmadığını ifade etmek ve Azerbaycan'ın M.Ö. devirlerden bu yana Türk yurdu olduğunu belirtmek için genel olarak 20. yüzyıla kadar Azerbaycan tarihini verdik.

“Milli Mücadele'de Türkiye Azerbaycan İlişkileri” adını verdiğimiz birinci bölümde, Milli Mücadele döneminde, Türkiye Azerbaycan ilişkilerini, mali yardımlar, siyasi ilişkiler ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişki kurmasında Azerbaycan'ın önemine değindik.

“Atatürk'ün Dış Türkler Politikası ve Azerbaycan” adını verdiğimiz ikinci bölümümüzde, Atatürk'ün genel olarak dış Türklere yönelik siyasi ve kültürel girişimleri ve özelde Azerbaycan'a yönelik girişim ve faaliyetlerini verip yorumladık.

Mahir ASLAN

Edirne

Hazırlayan: Mahir ASLAN

Tezin Adı: Atatürk ve Azerbaycan Politikası

ÖZET

Atatürk'ün Dış Türkler politikası her ne kadar kendisinden sonra yok sayılmış yada farklı algılanmış olsa da, 1990 yıllarda Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte bu politika tekrar siyaset ve ilim dünyasının gündemine gelmiştir. Atatürk'ün Dış Türkler politikası içerisinde Azerbaycan'ın ayrı bir yeri vardır. Daha Milli Mücadele günlerinde başlayan ilişkiler karşılıklı elçilikler açılmasına kadar ilerlemiştir. Sovyetler Birliğinin tamamen bölgedeki egemenliği ile resmi ilişkiler en aza inmişse de, Atatürk'ün nevi şahsına münhasır siyaseti ile Dış Türkler ve bunun içinde Azerbaycan'a yönelik kültürel ve alternatif siyasi yollar belirlenmiştir. Kültürel alanda, içeride kültür birliğinin ilmi alt yapısını oluşturacak TTK ve TDK v.b. kurumlar kurulurken, Sovyetler Birliğine karşı Azerbaycan ve Türkistan'ı baskı altında tutabilmek içinde Afganistan, İran v.b. ülkelerle siyasi alanda ciddi manada ilişkiler kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Azerbaycan, Türk Dünyası, Dış Türkler, Türkistan

Prepared by: Mahir ASLAN

Name of thesis: The Atatürk's Azerbaijan Policy

ABSTRACT

Atatürk's External Turks Policy had been ignored or had not been perceived correctly after Atatürk's death. After Soviet Union collapse, in relation of Turkish Foreign policy initiatives, this policy became one of the main discussion subjects at political science. There is special position of Azerbaijan in Atatürk's External Turks Policy. Turkey's relations between Azerbaijan began in National Salvation Period and these relations had continued at diplomatic embassy level. But Soviet Union influence in region affected first hand diplomatic relations with Azerbaijan, and in this context Atatürk's Azerbaijan and External Turks Policy had continued via alternative cultural and political deals. At cultural mean in order to protect cultural connection was founded institutions like TTK and TDK. At political mean in order to weaken Soviet Union assimilation politics on Azerbaijan and Turkistan were constructed political relations with Iran and Afghanistan.

Key Words: Ataturk, Azerbaijan, Turkic World, External Turks, Turkistan

İÇİNDEKİLERSayfa No

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1
I.BÖLÜM	
AZERBAYCAN TARİHİNE GİRİŞ	
1.1.Azerbaycan Adı ve Manası	5
1.2.İslamiyet Öncesi Azerbaycan.....	14
1.3.Selçuklular Döneminde Azerbaycan.....	17
1.4.Azerbaycan'da Hanlıklar Dönemi ve Sonrası.....	22
II.BÖLÜM	
MİLLİ MÜCADELEDE TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ	
2.1.Anadolu'da Genel Siyasi Durum	27
2.2.Kongrelerde Nahçıvan Sorunu	29
2.3.Bolşevikler İle İlişki Kurulmasında Azerbaycan'ın Rolü	34
2.4.Türkiye ve Azerbaycan'da Elçiliklerin Açılması.....	42
2.5.Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin Destek ve Mali Yardımları.....	50
III.BÖLÜM	
ATATÜRK'ÜN DIŞ TÜRKLER POLİTİKASI VE AZERBAYCAN	
3.1.Dış Türklere yönelik Faaliyetler	54
3.1.1Kültürel Faaliyetler	54
3.1.2.Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşu.....	60
3.1.3.Türk Dil Kurumu'nun Kuruluşu	64

3.2.Siyasi Faaliyetler	71
3.2.1.Türkiye-Afganistan İlişkileri	71
3.2.2.Türkiye-İran İlişkileri	77
3.2.Atatürk'ün Dış Türkler Siyasetinde Azerbaycan	85
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	102
DİZİN	110
HARİTA VE FOTOĞRAFLAR	112

GİRİŞ

Günümüzde Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türkleri olarak, buldukları coğrafyalara göre, iki ayrı isim altında tanımlanan halklar; büyük Türk göçleri sırasında güney yolunu takip eden Batı Türklerinin iki kolunu meydana getirmektedir. Bu Türkler, aynı zamanda, Türk Tarihi'nin ve Kültürü'nün ayrılmaz bir boyutudur. Zira, bilindiği gibi, Azerbaycan, 1040 tarihli Dandanakan Zaferi'nden sonra batıya yönelen Selçuklu fütuhatı ile kısa zamanda Türk yurdu haline gelmiştir. 1071 tarihindeki Malazgirt Zaferi'nden sonra ise Sır Derya boylarından Anadolu'ya akmakta olan Oğuz boyları, kütleler halinde kendilerinden az önce gelerek Azerbaycan'ı yurt tutan soydaşlarının memleketi üzerinden Anadolu'ya geçmişler ve burayı da Azerbaycan gibi, Türk vatanı haline getirmişlerdir. Anadolu ile tamamen aynı etnik yapıya sahip olan Azerbaycan'da bugün yerleşik hale geçmiş olan Oğuz veya diğer adıyla Türkmen boy ve oymaklarının ismini taşıyan yerlerin çok yaygın oluşu, bu yerleşmenin ne kadar köklü olduğunun açık delilidir.¹

Azerbaycan coğrafyası, stratejik konumu ve zengin doğal kaynaklara sahip olmasından dolayı, tarih boyunca devletler arası hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bölgeye egemen olma mücadelesine, 18. yüzyılın sonlarından itibaren etkili bir şekilde katılan Çarlık Rusya'sı, 19. Yüzyılın başlarından itibaren Kuzey Azerbaycan'da gücünü hissettirmiş, 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile İran, 1829 Edirne Antlaşması ile de Osmanlı Devleti, Rusya'nın bölgedeki egemenliğini tanımak zorunda kalmışlardır.

Çarlık Rusya idaresi, kendi emperyalist çıkarlarını sürekli kılmak için Azerbaycan'da baskıcı bir siyaset izleyerek, bölgenin kültürel, etnik ve dini yapısı üzerinde sürekli oyunlar oynamıştır. Azerbaycan Türkleri üzerinde uygulamış olduğu planlı bir siyasetle, onların Türkiye ile olan ırki ve kültürel bağlarını gevşetmek ve kopartmak istemiştir. Bu siyaseti bölgede kalıcı olmanın gereği olarak görmüştür.²

Çarlık Rusya'nın var olmak için almış olduğu tedbirler yeterli olmamış, 1917'de imparatorluk çökmüştür. Ekim Devrimi ile kurulan SSCB, Rus mahkumu milletler için,

¹ Tahir Sümbül, (1996): Atatürk ve Azerbaycan, *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül, 1991-Ankara)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt:2, Ankara:1111

² Betül Aslan, (2004): *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul:19

bir ümit ışığı olmuştur. Ancak, ne yazık ki, yeni sistemde de insan haklarının zerresi bile yoktu.³ Sovyetler Birliği, Çarlık Rusya'dan devraldığı kültür emperyalizmini daha da geliştirerek, Türkistan ve Kafkasya halklarını kimliksizleştirmek için kullanmıştır. Çarlık Rusya'dan aldığı misyonu Azerbaycan ve Türkistan halkları üzerinde devam ettirirken, Sovyetler Birliği'nin bu faaliyetlerine Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye'si duyarsız kalmamıştır. Fakat ülkemizde Mustafa Kemal'in Dış Türklere yaklaşım devlet geleneği olmaktan ziyade siyaset malzemesi olarak görülmüş ve öyle ele alınmıştır.

Bilindiği üzere, Mustafa Kemal'in Türkiye dışındaki Türklere ilişkin yaklaşımı söz konusu olduğunda, birbirinden oldukça farklı, hatta birbirine zıt iki görüş dillendirilir. Bunlardan birincisi, Mustafa Kemal'in, Türklere olan ilgisinin çok yoğun, çok derin olduğu, hatta bir siyasal birliği amaçladığıdır. Özellikle kimi sağcı çevrelerde yaygın olan bu görüşe göre; Mustafa Kemal'in yayılmacı amaçları, ortak bir devlet kurma hesapları vardır. Bunun tam tersi fikirleri savunan ve çoğunluğunu sol kesimlerin oluşturduğu çevreler ise Gazi'nin, Anadolu dışındaki Türkler ile hiç ilgilenmediğini, çok iyi ilişkiler içinde olduğu Sovyetler Birliğinden çekindiği için, Orta Asya ve Kafkasya Türklerine karşı duyarsız, ilgisiz, kayıtsız kaldığını belirtirler.

Yukarıda verdiğimiz bu iki görüşe bu gün itibari ile katılmak kesinlikle mümkün değildir. Bize göre bu ikisi dışında bir yol olarak, moda deyimle “üçüncü yolcu” değil, ama ideolojik olarak Üçüncü Dünyacı bir görüşü savunmaktadır. Mustafa Kemal'in gerçekçi, tutarlı, kararlı, hesaplı, gelişmelere uzun vadeli bakan, ufuk ötesini gören, ulusal çıkarları, ülke bütünlüğünü ve yurt güvenliğini her şeyin üzerinde tutan, faydacı bir önder olarak, Dış Türklere, Türkiye'nin olanakları ölçüsünde ve gerektiği kadar ilgilendiğini düşünmekteyiz. Bu noktada kastettiğimiz şey, Gazi'nin duygusal olmadığı, kültürel işbirliği ve dayanışmayı yaşama geçirmek istediği, siyasal bütünlük temelli hayallere hiç kapılmadığıdır.⁴

Türk kültür birliğinin sağlanmasında kurumsallaşmanın önemini fark eden Atatürk'ün öncelikle Türk Dil ve Tarih Kurumlarını kurması, Türkiye Türklerinin ve Dış Türklerin dünü ve bugününün bilimsel anlamda incelenmesine zemin hazırlamıştır. Atatürk'ün, Türk Dünyasında kültür birliği için verdiği direktiflerin ve yaptığı

³ Nazile Abbaslı, (2001): *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Beyaz Balina Yayınları, Ankara: s.21

⁴ Barış Doster, (2004): *Atatürk, Türk Dünyası ve Mazlum Milletler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul:12

icraatların, her yönü ile milletler arası hukuka ve anlaşmalara aykırı bir tarafı da bulunmamaktadır.

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan ve Türk milletinin ayrılmaz parçası olan Dış Türkler konusu, devletin gündeminden ve dış politikasından tamamen çıkarılmış, 1940'lı yıllardan itibaren izlenen yanlış politikalarla da, Dış Türklere olan bağlar kopma noktasına gelmiştir. Bunun yanı sıra SSCB gibi ülkeler de Dış Türkleri, ortak değer ölçülerine dayalı kardeşlik ve aynı milletin unsurları olma bilincini yok etmek amacıyla onları birbirine düşman ve yabancı kılacak politikalar izlemişlerdir. Oysa, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gelişen dünya şartları çerçevesinde Türk Topluluklarına karşı maddi ve manevi sorumluluklarını bilen Mustafa Kemal Atatürk bir konuşmasında özetle; her imparatorluk gibi Rusya'nın da bir gün yıkılacağını, ancak o güne hazırlıklı olunmasını, Türklerin tarihinin, dilinin, kültürünün araştırılmasını istemiştir.⁵

Biz, uzun bir kaynak toplama ve inceleme evresinden sonra ortaya koyduğumuz tezimizde Atatürk'ün istediği, Türklerin tarihi, kültürü, dilini araştırmadık. Fakat araştırması için görev verdiği kişi ve kurumların, özelde Azerbaycan olmak kaydıyla, Dış Türkler konusunda Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi dönemi esas alınarak gösterdiği doğrultuda ne yapıldı ne yapılmadığını ele almaya çalıştık.

Azerbaycan Türkleri, Orta Asya ve Kafkasya'da yaşayan diğer Türk topluluklarına nazaran, coğrafi ve kültürel yakınlıklarından dolayı, Anadolu ile bağları daha kuvvetli olan bir halktır.

Milli Mücadele'nin başlarında Azerbaycan, hem İstanbul'daki Osmanlı Devleti ile ilişkilerini sürdürmüş, hem de Doğu ve Orta Anadolu'da temellenen ve kendilerini Osmanlı değil, Türk olarak tanıtan hareket ile karmaşık bir ilişkiye devam etmiştir. Atatürk, Azerbaycan'a her zaman olumlu yaklaşmış, hem iki ülke ve halk arasındaki tarihi bağların altını çizmiş, hem Azerbaycan üzerinden Bolşeviklerden yardım almayı ummuş, hem de bu ilişkiler sayesinde bölgede etkinliğini arttırmanın hesaplarını yapmıştır.

⁵ Ercan Karakoç, (2004): *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul:15

Mustafa Kemal, Bolşevikler ile Azerbaycan arasında bir denge kurmaya uğraşmış, aynı dönemde bağımsız bir Azerbaycan'ı desteklerken, tek müttefiki olan Rusları da küstürmek istememiştir. Her cephede düşman ile uğraşan Ankara Hükümeti doğal olarak her yeni olay karşısında politikasını gözden geçirmek zorunda kalmış ve her ihtimali göz önüne alarak politikalar üretmiştir.⁶

Atatürk bulunduğu dönemin dünya konjektörünü çok iyi değerlendirmiştir. Türkiye'yi gereksiz ve maceracı politikalarından uzak tutmuş, birçok ülkenin hiç yokken husumetlerini çekmemek için gayret sarf etmiştir. Atatürk'ün politikasında kültürel bağların güçlü tutulması, ülkeler arası dayanışmanın büyük boyutlara ulaşmasında stratejik bir husustur. Atatürk, Milli Mücadele yıllarında Türk birliği için takip ettiği siyasetten ve düşünceden daha sonraki yıllarda da vazgeçmemiştir. Cumhuriyet kurulup yerleştikten sonra, şayet, Atatürk'ün takip ettiği eğitim ve öğretim programına dikkatlice bakılacak olunursa, onun en büyük emellerinden birinin bütün Türkler arasında tam bir kültür birliği yaratmak olduğu görülür.⁷

Mustafa Kemal Atatürk'ün Azerbaycan politikası gerçekçilik ilkesinden ayrılmadan döneminin şartlarının gerektirdiği ölçüde şekillenmiştir. Milli Mücadele yıllarında Atatürk Azerbaycan ile ciddi manada siyasi ilişkiler kurmuş o günlerde karşılıklı elçilikler dahi açmışlardır. Cumhuriyetin ilanından sonra siyasi ilişkiler yoğun olarak sürdürülememekle birlikte Mustafa Kemal Atatürk'ün Azerbaycan politikası ağırlıklı olarak kültürel alanda dilde, fikirde, işte birlik şiarı çerçevesinde şekillenmiştir. Buna bağlı olarak da ülke içersinde Türk Tarih ve Türk Dil Kurumları kurularak kültür birliğinin alt yapısını oluşturacak çalışmalar başlatılmıştır.

Atatürk'ün Azerbaycan politikasının siyasi ayağında ise SSCB etkin rol oynadığı için, Azerbaycan'ı ve Sovyetler Birliğini baskı ve etki alanında tutabilmek için İran ve Afganistan ile siyasi ilişkiler kurulmuştur.

Bu çalışmada Azerbaycan adı, milattan önceki dönemlerden itibaren tarihi, konumuzun özünü oluşturan Milli Mücadele döneminde ve Cumhuriyet döneminde Türkiye Azerbaycan ilişkileri ne şekilde ve hangi şartlarda geliştiği ele alınırken gelecek için planlanan politikalar ele alınmaya çalışılmıştır.

⁶ Doster, 2004: 221, 222, 223

⁷ Karakoç, 2004: 89, 90

I. BÖLÜM

AZERBAYCAN TARİHİNE GİRİŞ

1.1. Azerbaycan Adı ve Manası

XV. yüzyılda Altın Ordu'nun yıkılmasıyla Çarlık Rusya, Ekim 1917'den 1990 yılına kadar da Sovyet Rusya Türkistan(Orta Asya) ve Kafkaslarda hâkimiyet tesis etmiştir. Takribi 500 yıl süren bu istila dönemi zorla ve kanlı olmuştur. Ruslar istila etmiş oldukları Türk yurtlarının yeraltı ve yerüstü kaynakları ve insan gücünü sömürmekle kalmamış, bölge halkının milli kimliğine ve dinine sistematik olarak müdahale etmiştir. Her iki dönemde de Rusların, bölge halkının milli kimliğine müdahale yolu ile amaçları, onları kimliksizleştirip daha sonrada Ruslaştırmaktı. Dinlerine müdahale yolu ile amaçları ise Çarlık ve Sovyet Rusya dönemlerinde farklılık gösterir; Çarlık Rusya döneminde başta zorla olmakla beraber çeşitli yöntemlerle Hıristiyanlaştırmak, Sovyet Rusya döneminde ise yine bir birini aratmayan zulüm ve yöntemler ile dinsizleştirmek olmuştur.

Çarlık Rusya döneminde Çarlık, Türkler ve Müslümanlar üzerinde amaçladığı hedeflere gerçek manada ulaşamamıştır. Bu hedef sapmasına Çarlığın içinde bulunduğu siyasi, ekonomik, sosyal şartların etkili olduğu kadar, dünya ve bölge siyasi durumu son derece etkili olmuştur.

Ekim 1917 ye gelindiğinde Türkistan (Orta Asya) Türkleri ve diğer Müslümanlar için, özetlemek gerekirse değişen tek şey siyasi rejimdi. Özgürlük, eşitlik ve bağımsızlık şiarları ile ortaya çıkan bu devrimi eski imparatorlukta yaşayan halkların büyük bir kısmı sevinçle karşıladılar. Fakat, Sovyet Rusya, Türkistan Türkleri ve Müslümanları için Çarlık Rusya dan almış olduğu kültür emperyalizmi mirasını, devraldığı noktadan daha ileri düzeye taşıyarak Türkistan'a uygulayacaktı. Kapalı bir siyasi sistem içerisinde insan hakları da göz ardı edilerek, çoğu zaman ilmi yöntemler ve misyoner faaliyetler ile beraber baskı ve zorlamalar da kullanılmıştır.

Bu noktadan bakıldığında Sovyet Rusya, gerek bilimsel yöntemleriyle gerekse almış olduğu askeri, siyasi tedbirleriyle amaçladığı hedeflere Çarlık Rusya'dan daha çok yaklaşmıştır. Sovyet Rusya kademeli olarak Türkistan'da istilasını tamamladığında,

Türkistan'da hakim unsur olarak Türkler vardı. Bu gerçekliği Sovyet Rusya'nın kendisinde onayladığı için bölge halkına dağıttığı pasaportlara 1937 yılına kadar "Milleti" hanesine Türk yazmıştır. Aradan geçen 70 yıldan daha az bir zaman zarfında Sovyet rejimi ve düşünürlerinin yaptığı çalışmalar ile birbirine yabancı gibi duran beş ayrı millet yaratılmıştır.

Yetmiş seneden az olan bu sürede büyük Türk dünyasının birer ferdi olan bu insanlar asli kimliklerinden uzaklaştırılarak Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azeri gibi suni milletler haline getirilmiştir. Sovyet ideologları ve düşünürleri her alanda saldırmak ve müdahale etmek şartıyla büyük Türk milletinin tüm karakteristik özelliklerini taşıyan bu insanlara yeni alfabeler, yeni diller, yeni kimlikler oluşturdular. Tüm bunlar ile yetinmeyen Rus milliyetçileri bu insanların ortak bir tarihi geçmişte buluşmalarından korktukları için her biri için gerçekle alakası olamayan tarihler de yazmaktan geri kalmadılar. Yukarıda saydığımız hadiseleri en canlı olarak, bize hem kültürel hem de coğrafi olarak en yakın olan Azerbaycan'da görmemiz mümkündür. Sovyetler Birliği dağıldıktan ve Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra görüldü ki milleti Türk olan, dili Türkçe olan Azerbaycan Türk yurdunda dili Azerice, milleti Azeri, Azerbaycanlı olan bir millet vücuda getirilmişti. Azerbaycan için saymış olduğumuz tüm bu olanları diğer Türk Cumhuriyetlerinde daha acı sonuçları ile görmemiz mümkündür.

Günümüz itibariyle konuya Sovyetler Birliği eli ile tarihi süreç içinde bu kadar karışık bir hal aldırılmışken, Türkistan ve Kafkasya üzerinde çalışan bir araştırmacı bölgelere, ülkelere, şehirlere verilen isimleri kullanırken daha dikkatli olmalıdır. Aksi takdirde iyi niyetli yapılmış çalışmalarımız art niyetle Türk dünyasında açılmış yaraları daha da derinleştirmekten öteye gitmeyecektir. Bu yüzden biz de bu noktadan konumuzun esasını teşkil eden Azerbaycan'ın kelime manasından, ifade ettiği anlamlara değinerek konumuzun bütününde neden bahsettiğimizi ve bizim için taşıdığı önemi açıklamaya çalışacağız.

Toplumlar gibi, ülkeler de taşıdıkları adları ile bilinirler. Genelde bu isimlerin kaynağında ya insan unsuru yahut coğrafi bir vasıf bulunur. Bir kısım ülke adlarının menşeyini tespit etmek ise pek güçtür. Geçmiş ve tarihte oynadığı rol ile önemli bir ülke olan Azerbaycan da bu guruptan sayılır. "Azerbaycan" sözünün kaynağı hususunda

muhtelif görüş ve ihtimaller ileri sürülür. Belki bunlar arasında en önemlisi, Persler döneminde bu bölgeyi idare eden “Atropates” in adından kaynaklanmış olma görüşüdür. Konuyla ilgili araştırmalardaki genel temayül de bu yöndedir.

Atropat, Büyük İskender’in generallerinden değil, bir Ahameniş⁸ valisidir.⁹ Fakat coğrafyacı Strabon ise Büyük İskender’in Midya’ya vali olarak tayin ettiği ünlü komutan Atropates diye bahseder bu adın ise Atropates’ten gelen Atropatan olduğunu söyler.¹⁰ Tarihçilerin bu konuda ittifak etmedikleri nokta Atropates’in Büyük İskender’in generali mi yoksa valisi mi olduğu noktasıdır. Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında “Media” üzerine yürüdüğü zaman, Atropates “Küçük Media” satraplığının başında bulunuyordu. Eski Guti ülkesi olan “Büyük Media” nın Kuzeybatı kısmını oluşturan bu bölge, I. Dara dan (M.Ö.521-486) itibaren Ahamenişlerin önemli bir satraplığı idi.

Atropat, kendisinde Kafkasyalı askerleriyle katıldığı Pers ordusunun Yunanlılar karşısında “Gavgamel” savaşı yenilgisinden bir zaman sonra, İskender’e tabi oldu. Bunun üzerine İskender, M.Ö.328 yılında, daha önce bölgeye atamış olduğu valiyi olarak Atropat’ı yeniden Kuzey Media satraplığına tayin etti. Bu tarihten itibaren de bölgeye “Atropatene”, yahut “Atropat Media”sı denilmeye başlandı. “Atropatene”

⁸ II.Kyros Medleri yıkarak M.Ö. 550'de Pers İmparatorluğunu kurmuştur. Döneminde çok güçlü bir imparatorlukken Büyük İskender'in seferi ile Persler yenilmiş ve imparatorluk sona ermişti. M.Ö. 5.yy'da Persler II. Keyhüsrev önderliğinde birleşerek kuzeydeki Medleri yıkmış ve bir devlet haline gelmişlerdir. Bundan sonra Keyhüsrev fetih hareketlerine girişmiştir. Bu fetihlerde ise Babil, Fenike gibi zengin yerleri fethedip ülkeyi zengin bir krallık haline getirmiştir. Ermenistan'ı, Lidya'yı ve Krezus'un servetini ele geçirip tüm Anadolu'yu hakimiyeti altında birleştirmiştir. Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Babil üzerine saldırmış ve orayı da fethedip kendini Babil Kralı ilan etmiştir. Bundan sonra ise Mısır'a saldırma hazırlıklarına başlamış, kuzeydoğuyu sağlamlaştırmak için iki kabileyle savaş yapmış ve bu savaşlar da kabileler direniş göstermişler, Keyhüsrev de bu savaşta hayatını kaybetmiştir. Yerine ise oğlu Kambis geçmiştir. Kambis devrinde Mısır fethedilmiş, Kartaca'ya kadar Pers ordusu ilerlemiş, ancak Kartacalıları geçememiştir. Kambis döneminde İranlı kabileler ayaklanmışlardır, bunlar Gomata isimli bir Med rahibinin başını çektiği mecusilerdir. Kambis Mısır dönüşü ölmüş, yerine ise ünlü Pers İmparatoru I.Darius geçmiştir. İlk olarak kabile isyanlarını bastırmış ve çeşitli alanlarında devrim niteliğindeki hareketlere girişmiştir. I.Darius da fetih hareketlerine girişmiş, doğuda Hindistan'a dayanmıştır İmparatorluk sınırları. Kafkasya'ya doğru Türklerin ataları olan İskitler'e karşı da sefer yapmış, ama başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Daha sonra batıya yönelip, Trakya, Makedonya ve Ege'ye saldırıp buraları ele geçirmiştir. Bunun üzerine Spartalılar, Darius ve oğlu Kserkes'e karşıSalamis Deniz Savaşları'nı yapmışlardır. Salamis Deniz savaşında elde edilen ganimetlerin bütünü İskenderin fethinde ele geçirilmiştir. II. Artakserkes döneminde devlet hızla çözülmeye başlamış, İmparatorluk'ta ayaklanmalar olmuş, Mısır bağımsızlığını ilan etmiştir. İsyandar güçlükle bastırılmış, ama daha sonra III.Darius döneminde Persler İmparatorluğu'na Büyük İskender son vermiştir. Anadolu'ya hakim olan perslerin satrapları ülkeyi imar etmek için çaba göstermişlerdir. Bu çalışmalar sırasında Bodrum da yapılan Mausoleum (Mozole kral mezarı) dünyaca ünlü eserlerden biridir.

⁹ Ali İpek, (2005): “Azerbaycan Tarihine Giriş” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:156, İstanbul:2

¹⁰ Nazile Abbaslı, (2001): *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Beyaz Balina Yayınları, Ankara: s.26

Pehlevi dilinde “Aturpategah”, Yunancada “Atropatios”, Ermenicede, “Atrpatekan-Adurbaygan”¹¹ Farsça’da ise “Ataropota”, “Atar” ve “Pata” kelimelerinden meydana gelmektedir.¹² Buna göre zamanla, “Azerbağzan, Azerbadegan, Azerabadagan, Azerbican” gibi, bir kısım değişikliklere uğrayan “Atropatene” günümüzdeki “Azerbaycan” şeklini almıştır. “Atropat” dolayısıyla ülke adının M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren var olduğu söylenebilir. Ayrıca, konuyla ilgili bazı çalışmalarda, Küçük Media satrabı “Atropat”ın soy-familya adının “Atrpatekan” olduğu kaydedilir. Bu sülale miladi yılın başlarına kadar da “Artabazanlar” olarak devam etmişlerdir. Bu ise, bazı ifadelerde görülen “Atropat mı bu adı ülkeden, yoksa ülkemi şahıstan almıştır” tereddüdüne mahal bırakmıyor.¹³

Azerbaycan isminin açıklanması hususunda bir diğer önemli fikirde, bazı tarihçilerinde ifade ettiği gibi, Azerbaycan adının ülkedeki eski “Ateşkedeler” (Ateş Çocuklar) ve “Odlar” ilgili olarak meydana geldiğidir. Buna göre; “Azer” (Ator, Atr) Pehlevi dilinde “Od” ve “Pat” (Pad, Bad) da nöbetçi ve koruyucu demektir. “Kan” veya Gan (Arapça Telaffuzu: Can) da yer veya nispet ekidir. Öyleyse, Azerbaycan Ateşkedeleri, koruyan yer demektir.¹⁴

Azerbaycan adının “Ateş” yahut “Ateş Mabedi”nden alınmış olabileceği görüşünün oluşmasında coğrafi şartlarda etkili olmuştur. Çünkü Azerbaycan, genelde dağlık ve volkanik bir ülkedir. Hazar denizinden Urmiye gölünün batı sahiline kadar, özellikle de Güney Azerbaycan kısımları, eskiden beri yanardağlar, yeraltı kaynakları ve gazlarla doludur. Bunun için Azerbaycan aynı zamanda “Odlar-Ateşle Abat Olmuş Ülke, Od parlıtı Ülkesi, Sönmeyen Ateş Memleketi” kısa ifadesiyle “Odlar Yurdu” olarak bilinir. Ülke adının da böyle bir durumdan çıkarıldığı ileri sürülür. Böylece yeraltı kaynakları ile ülke adı arasında bir bağ kurularak “Atrpatekan” sözü bu manada tahlil edilir; “Ater, Atro, Oder” muhtelif söyleniş şekilleri ile, “Ateş” demektir. “Bade” sözünden “Yer, Mekan, Vatan, Ebedi, Abad” ifadelerini anlamak mümkündür. “Kan” ise, Farsça Çoğul eki olarak getirilmiştir. Çünkü Azerbaycan da gerek ibadet için ve gerekse tabi olarak yanan çok sayıda ateş bulunuyor. Bunun yanında Yakut da

¹¹ İpek, 2005:3

¹² Abbaslı, 2001:26

¹³ İpek, 2005:3

¹⁴ Cevat Heyet, (1994): “Azerbaycan Adı ve Sınırları”, *Avrasya Etüdləri*, For Ajans Matbaacılık, Cilt 1, Sayı 2, Ankara: 94

“Atropat” sözü için yaklaşık aynı yorumu yapar. Anacak ateş ve buna bağlı olan açıklamalara kesin gözüyle bakılmayacağını da ifade etmek lazımdır.¹⁵

Yukarıda Azerbaycan isminin, bir kişinin isminden ya da farklı kavramlardan meydana gelebilme durumu üzerinde durduk.

Fakat bunlara binaen de bazı müelliflerde Azerbaycan adının Türkçe menşeli olduğunu kaydetmiştir. Bunlardan biri olan Cevat Heyet’de “Azerbaycan’ın Adı ve Sınırları” adı makalesinde konuyu şu şekilde ifade etmiştir; Mesela Tebrizli Mehmet Hüseyin Bin Halef, hicri 1062 (1652) de Hindistan da yayınladığı Burhan-ı Kati sözlüğünde şöyle yazıyor: Agus (Oğuz), o vilayeti aldığı zaman oradaki Uçran Bozkır’ı ve yaylası hoşuna gitti, emiri üzerine adamları birer etek toprak getirip döktüler. Böylece büyük bir tepe meydana çıktı; o tepeye, Azerbaycan dendi. Sonra, Azerbaycan’ı şöyle manalandırıyor: Azer, Türkçe, yüksek ve Baygan, Büyüklükler, Muhteşemler demektir.¹⁶

Vermiş olduğumuz bu bilgiyle bire bir örtüşen bir başka bilgiyi de Şamil Cemşidov “Azerbaycan Sözü’nün Menşei ve Manası Hakkında” adlı makalesinde “Orta Çağ tarihçilerinden Ahmet İbn-i Muhammed’in, “Tarih-i Alem” adlı kitabından nakletmektedir. “Azerbaycan”ın Oğuz Hanın “Uçran” sahrasında yaptırdığı suni tepenin adından türediğini yazar ve bu kelimenin “Kuvvetliler Yeri” demek olduğunu belirtir.¹⁷

Cevat Heyet, Azerbaycan bilgini Mir Ali Seyidov’dan naklederek, Azerbaycan sözünü, Az-Er-Bay-Gan sözcüklerinin birleşmesinden meydana geldiğini düşünerek onun manasını şöyle izah ediyor:

“Az, eski Türk boylarından birisinin, adıdır ve Kültigin abidesinde dahi onun adı geçmiştir, aynı zamanda “uğur ve iyi niyetli” demektir. Er, Türkçede insan, erkek ve mert demektir. Er sözü, başka sözlerin sonuna gelerek il, boy adlarını türetir. Mesela: Hazer (Hazar), Kacer (Kacar), Macar, Anar, Bay, Boy başkanı hakim ve zengin demektir. “Gan”, kan sıfat ve fiil ekidir (alışgan, yapışgan, kan= hakan ve ata); ayrıca

¹⁵ İpek , 2005:3-4

¹⁶ Heyet, 1994:94

¹⁷ Şamil Cemşidov, (1994)(Çev:Metin Karaörs), “Azerbaycan Sözü’nün Menşei ve Manası Hakkında”, *Türk Kültürü*, Yıl XXXII, Sayı 370, Ankara:114

Azer, uğurlu manasında dahi kullanılmış. Mir Ali Seyidov'a göre, Azerbaygan insanın güçlü atası veya mübarek güçlü ata demektir."¹⁸

Azerbaycan adının menşei ile ilgili olarak çok daha farklı görüşlerde mevcuttur. Ali İpek'de El-Harizmi'yi kaynak göstererek, bu ülkenin adını "Azerbadegan" olarak kaydedip tahlilini yapar: "Azer" kış aylarından biri (Mart), "bad" ise rüzgâr demektir. Bunlar ve sonraki ekten meydana gelen "Azerbagedan" kuzey yahut kış rüzgârının estiği yer, manasını ifade eder. Bu kelime daha sonra Arapçaya aktararak "Azerbaycan" şeklini aldı.

Bir diğer değerlendirmesinde Azerbaycan sözünü şahıs ismi olarak ele alan Ali İpek, adın İbnu'l-Mukaffa'da ise şu şekilde geçtiğini ifade etmiştir; "Azerbaycan" sözünü, Hz. Nuh'un soyundan "azerbaz" adında bir şahsa isnat ederek bunu: Azerbaz B.İran B.El-Esv ed B.Sam B.Nuh şeklinde sıralar.¹⁹ Bir diğer dikkatimizi çeken görüşte yaptığı uzun çalışmaların sonunda ulaştığı sonuca göre fikrini beyan eden Şamil Cemşidov'un görüşüdür. Cemşidov başta değindiğimiz Atropat sözünü farklı bir noktadan ele almıştır. Ona göre bu söz Sümer dilinde "yurt, ülke" ve daha geniş manada "vatan" demek olan "Mate" sözüyle aynıdır. Mate (Motun) sözü şimdi dilimizde "Mete" (Motun) şeklinde kullanılarak "doğma yer" (doğumyeri), "menzil, el, oba, vatan" manasında anlaşılmaktadır. "Mete ye tohtadı" söyleyişiyle bu günde de kullanılmaktadır. Mete aynı zamanda eski Hun hükümdarının adıdır. Onu tarihi kaynaklar "Oğuz Han" olarak kabul ederler.

Tarihte bir ismin hem halkın adını, hem onun ebedi yurdunun adını, hem de o halkın hükümdarının adını ortaklaşa ifade ettiği görülmüştür. Dede Korkut kitabında bunun örneklerini görebiliriz. Buradaki Oğuz sözü, bütün manaları aksettirmektedir. Oğuz, ülkenin adıdır; Oğuz hakanın, adıdır; Oğuz şahıs adıdır. Buradan Atropat sözünün Mete gibi, Oğuz gibi çok anlamlı söz olduğunu anlıyoruz. Buradan Aterpate yahut Oderbad sözünün Ehemenişler (Ahameniş) sülalesi hakiminin veya Makedonyalı İskender'in komutanının adı olmayıp, Azerbaycan'ın eski devleti olan Küçük Midia'nın içersinde teşekkül etmiş etnik-coğrafi isim olduğu ortaya çıkmaktadır. Ülke kendi adını

¹⁸ Heyeti, 1994: 94,95

¹⁹ İpek, 2005: s.5

hükümdarın adından değil, aksine hükümdar kendi adını ülkenin adından almıştır diyebilmekteyiz.²⁰

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız Azerbaycan adının manasıyla ilgili ortaya konan fikirlerin tamamına yakınında fikir ayrılığı olup, üzerinde uzlaşmış kesin diyebileceğimiz bir yargı henüz yoktur. Tarihçiler ve müellifler çeşitli sebeplere dayanarak simin anlamını farklı ifade etmeye çalışmışlardır. Fakat yapılan çalışmalarda ve kaynaklarda dikkatimizi çeken ve değişmeyen bir husus var ki oda Azerbaycan adı bir milletin ismi olmadığıdır. Tarihçiler ve müellifler eserlerinde Azerbaycan adına açıklık getirirken hiçbir tarihi süreç içerisinde bölgede yaşayan millet için bir isim olarak Azerbaycan adını kullanmamıştır. Bu noktada aklımıza şu soru geliyor, tarihi süreç içerisinde konuyu ele alan kaynaklar bölge halkına Azerbaycanlı, Azeri adlarını vermemiş ve bu şekilde tanımlamamışsa, bugün yaygın bir şekilde maksatlı ve maksatsız kullanılan “Azerbaycanlı”, “Azeri”, ve dilleri için kullanılan “Azerice” kavramları ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığıdır? Hal böyleyken ve bilimsel verilerde bize Milattan önce ki dönemlerden 20.yüzyıla kadar bölge halkı için bu kavramların kullanılmadığını söylüyorsa, bu noktada durup, günümüzden 20.yüzyılın başlarına gidip bölgenin tarihi geri planı içerisinde yaşananları ele almakta fayda vardır.

1917, Ekim Devrimi ile yönetimi ellerine alan Bolşevikler, hâkimiyetlerini güçlendirmelerinin ardından, silah zoruyla işgallerini Azerbaycan coğrafyasına da taşımışlardır. Başlatılan işgal hareketleri kısa bir zaman içerisinde tamamlandıktan sonra Sovyet kültür emperyalizmi devreye girmiştir. “Azeri”, “Azerbaycanlı”, “Azerbaycan Milleti” ve “Azerbaycan Dili” kavramları Sovyetlerin bölgeyi işgaline kadar bazı aydınlar arasında sadece tartışma konusu olmuş ve hiçbir zaman bir ulus kimliği tanımına dönüşmemiştir. Başta Müsavatçılar olmak üzere Bolşevik işgaline kadar Azerbaycan Türk aydınları kendilerini Türk kimliği içerisinde tanımlamışlardır. Etnik tanım olarak “Azerbaycanlı” adı ancak Sovyetler döneminde yeniden ve bu defa hiç çıkmamak koşulu ile toplumun gündemine getirilecekti.²¹ Bu gün bu kavramlara yeni anlamlar yüklense de içerikleri açısından Sovyetler döneminin izlerini

²⁰ Cemşidov, 1994:118

²¹ Ebulfez Süleymanlı, (2006): *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s.111

taşımaktadır.²² Azerbaycan adı v.b. kavramların sistematik bir şekilde Sovyet laboratuvarlarında toplum mühendislerince bu günkü haline getirildiği su götürmez bir gerçektir.

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine girmesiyle birlikte, milletin adıyla ilgili tartışmalar daha Gorbaçov döneminin ilk yıllarından itibaren gündeme gelmiştir. Zira daha 1987’de “Biz Türk’üz, bize Azerbaycanlı adını Stalin verdi” şeklindeki görüşlerle konu tartışılmaya açılmış oluyordu.²³ 1988 yılından sonra yeni aşamasına giren milli harekâta Bakü’nün esas Lenin meydanındaki (daha sonra azatlık) gösterilerde en çok kullanılan sloganlardan belki de en fazla duyulanı “Türkazer”, “Azertürk”, “Türk”, sloganıydı. Bu Sovyet rejiminin “Türk” sözü ve anlayışı üzerine koyduğu tabuya itiraz ve kendine dönüş çağrısıydı.²⁴

Sovyetler birliğinin dağılması ile, 1991 yılında Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. 1992 yılına gelindiğinde Azerbaycan Halk Cephesi Ebulfez Elçibey liderliğinde iktidara gelmiştir. Elçibey’in iktidarı döneminde yeniden Latin alfabesine dönülmüştür ve dilin adı “Azerbaycan Türkçesi” olarak değiştirilmiştir. Azerbaycanlılar basında “Türkler” olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Ebulfez Elçibey’in iktidarından sonra 1993 yılında iktidara eski Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Haydar Aliyev gelmiştir. Bu dönemde dilin adı bir kez daha “Azerbaycan Dili” olarak değiştirilmiştir.²⁵ Burada “Azerbaycan Türkçesi” ifadesini kaldırılıp “Azerbaycan Dili” ifadesinin yerine koyulmasıyla da dolaylı olarak milletin adı “Azerbaycanlı” ifadesine de atıfta bulunularak zengin hazırlanmaktadır.

1993 yılından sonra devletin resmi politikası olarak da öne çıkan “Azerbaycanlı” görüşü çerçevesinde, ülkede 1992’den beri “Türk Dili” adı altında kullanılan resmi dilin 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan anayasasınının 21. maddesinde “Azerbaycan Dili” olarak değiştirilmesi karara bağlandı. Bu Azerbaycanlı tanımlamasına bir nevi yasal statü sağlanması anlamına geliyordu. Nitekim cumhurbaşkanı H. Aliyev 1995’te yapılan

²² Ceylen Tokluoğlu, Bülent Arıcı, (2000): *Türklerde Yönetim Kültürü Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan Örnekleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara:143

²³ Süleymanlı, 1994: 308

²⁴ Nesib Nesibli, (2001) “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Asam Yayınları, Cilt 7, Sayı 1:146

²⁵ Tokluoğlu v.d., 2000: 309

müzakereler sırasında ‐Dilin adını tanımlarken, milletin adını da tanımlamış olacağız‐ diyerek açıkça bu hususu dile getirmiş oluyordu.²⁶

Bir yıl iktidarda kalan Elçibey hükümetinden sonra konu, Haydar Aliyev başkanlığında kurulan hükümette tarihi gerçekler ve halk iradesinden uzak bir yaklaşımla ele alınarak milletin adı ve dilinin adı yeniden adlandırılmıştır. Konunun bu şekilde şekillendirilmesinde ilmi gerçeklikten çok dönemin siyasi şartları daha fazla etkili olmuştur. Fakat nüfusunun % 91’ini Azerbaycan Türklerinin, 185.000 Lezgiler, 151.000 Ruslar, 50.000 Avarlar ve diğerlerinin oluşturduğu Azerbaycan da sayıların ifade ettiği bu gerçeğe binaen de, Azerbaycan Türklerinin haklılığını dile getiren aydınlar da haklı olarak da şunu ifade etmekte:

Azerbaycan vatandaşı olan Talış milliyet olarak Talış, Kürt milliyet olarak Kürt ise, peki o zaman bu toprakların bin yıllardır sakini olan Türk, millet olarak kim olmalıdır. Neden diğerinin adını bildiren ad (Azerbaycanlı) Türkün milliyet adı olmalıdır? Buradan böyle bir sonuç çıkıyor: Diğer tüm etnik grupların milliyetini ve aynı zamanda vatandaşlığını gösteren adı var, fakat Türkün bir tek vatandaşlık adı var ve bu ad aynı zamanda onun milliyetini tayin ediyor.²⁷

Karşılaşılan bu kimlik sorunu ilk başta esasen tarihi ve dini açıdan ele alınırken, daha sonra bu soruna bir takım siyasi, kültürel ve psikolojik kaygılarda eklendi ve böylece milli kimlik problemi olarak adlandırılan bu problem, bu isim çerçevesine sığmayacak kadar büyüdü ve karmaşık bir hal aldı.²⁸ Hâkim siyasi elit milletine yabancı gözüyle bakmakta, eğitim sisteminde millileşme engellenmekte, edebiyat ve bilim adamları buhran içinde bırakılmaktadır. Siyasi parti ve toplumun bir kısmında aşağılık kompleksi hâkim olmaktadır. Bugün üç Azerbaycan vatandaşı ‐Biz Kimiz?‐ sorusuna dört farklı cevap vermektedir. Milli kimlik alanında yüzyıllardan kalma bu belirsizlik, insanların ruhsal durumunda, yazılarında ve nihayet siyasi faaliyetlerinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Kuzey Azerbaycan’ın hayati sorunları olan istiklalin devamının ve arazi bütünlüğünün yeniden sağlanmasında olumsuz rol oynamaktadır.²⁹

²⁶ Süleymanlı, 1994: 309

²⁷ Süleymanlı, 1994: 310

²⁸ Süleymanlı, 1994: 332

²⁹ Nesibli, 2001: 151

1.2. İslamiyet Öncesi Azerbaycan

Azerbaycan isminin, bir coğrafi isim olmaktan çıkarılıp zaman içinde bölgede yaşayan milletin adı haline getirilmeye çalışılmasıyla kalınmamış, bölgeyi göçleri ile Türk yurdu haline getiren kadim Türklerin de milli kimlikleri inkâr yoluna gidilmiştir. Bahsi geçen konuyu Haver Aslan “Rusya Azerbaycan’ı (1905-1920) Eserinin Düşündürdükleri” adlı incelemesinde, Tadeuş Svetoçovskinin “Rusya Azerbaycanı” adlı eserinde ne şekilde yanılmalarla ele aldığını ortaya koymaktadır.

Profesör Svetoçovski’nin fikrinde;

“Kadim medya ve Ahameni Persiyası zamanından itibaren Azerbaycan, İran nüfuz dairesi dâhilinde sevk edilmiştir... Azerbaycan, İran seciyesini 18. yüzyılın ortalarında, bu bölgenin Araplar tarafından istilası, İslam’a çevrilmesinden sonrada korunmuştur. Yalnızca dört asra yakın bir müddetten sonra Oğuz Türklerinin akınları ile ülke büyük ve çok sayıda Türk nüfusuna sahip olmuştur. Yerli halk dışarıdan gelen göçerler ile kaynayıp karışmış, müstakil Azeri, yahut Azerbaycan dili haline gelen Türk şivesi de Fars dilinin yerini tutmuştur.”

İleri sürülen bu nevi görüşler bilindiği gibi yeni değildir. Şöyle ki: Azerbaycan’ın İran’a bağlanması, bura ahalisinin İran dilli olması hakkındaki beyanat ve iddialar bir alışkanlık şeklinde devam edip yaygınlaşmıştır. Bu iddialara göre, Türk etnosları milattan sonra, hatta Arap istilasından dört asır sonra, yani XI. yüzyılda Azerbaycan’a gelip yerleşmiş ve bu göçebe yerli yerleşik halkı, İran dillileri asimile ederek onların dillerini Türkçeleştirmiştir. Bu nazireye göre, demek ki Azerbaycan’ın bugünkü ahalisi Türkçe konuşan Farslardır. Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, Pan İranistler bu nispeten “insafli görüşten” daha ileri giderek bu tarihi, yani “Azerbaycan’ın Türkleştirilmesini” XIII-XIV asıra, hatta Humeyni Pan İranistleri ise XVI. yüzyıla çekerek, Azerbaycan’ın yerli ahalisinin Osmanlılar tarafından Türkleştirildiğini beyan etmektedirler.

Tadeuş Svetoçovski’nin 7. yüzyılda Arap istilasından sonra Azerbaycan’ın İran seciyesini koruması hakkındaki hüküm ve görüşünü hangi faktörler ve deliller ile esaslandığını bilmiyoruz. Ancak 17. yüzyılda yaşayan Arap tarihçisi, tanınmış âlim

Curhumi, Azerbaycan'ın eskiden Türklerin ülkesi sayıldığını, onların burada çok çok eskiden meskûn olduklarını gösteriyor. Alim'in 7. yüzyılda yaşayıp yazdığını dikkate alırsak, onun görüşünün doğru, inandırıcı olmasından şüphe edilmemelidir. Tanınmış Azerbaycan âlimi Z. Yampolski, hele milattan önce, XIV. yüzyılda, eski Azerbaycan arazisi olan Urmiye gölü etrafında Türklerin yaşadıklarını delilleri ile göstermektedir. Yampolski Yunan kaynaklarına dayanarak, M.Ö. V. yüzyılda Azerbaycan arazisinde Türk topluluklarının meskûn olduklarını söylüyor.³⁰

Yukarıda bahsi geçen dönemler üzerinde henüz mutabık olunamamıştır. Zeki Velidi Togan'da Azerbaycan adlı makalesinde konuya şöyle değinmiştir; Azerbaycan'ın asıl imar ve iskânı, XI. asırda Selçukluların ve XIII. asırda İlhanlıların hâkimiyeti devrinde vuku bulmuştur. Selçuklulardan evvel burada mühimce Türk kütlesi görülmüyorsa da, muhtelif devirlerde yerli ahaliye o kadar Türk unsuru karışmıştır ki, Selçuklulardan evvel Türkçe konuşmayan bazı vilayetlerin ahalisinin, ekseriyetle, menşe bakımından muhakkak Türk olduklarına hükmetmek icap eder.³¹ Buradan da anlaşıldığı gibi Azerbaycan'ın Türk yurdu olması, Selçuklular ve İlhanlılardan önceki dönemlere ve hatta milattan önceki dönemlere taşınabileceğidir.

Azerbaycan'a olan ilk Türk akınlarının, Sakaların M.Ö. VII. asırdaki seferleriyle başladığı ve bu memlekette hâkim unsuru oluşturdukları üzerinde duruluyor.

Türk olduklarına kesin gözüyle bakılan ve Asur vesikalarında "İşkuza/Aşguza" şeklinde geçen Sakalar/İskitler, mezkûr tarihte Kafkas ötesinden, Derbend Geçidi yoluyla Azerbaycan'a gelmişlerdir.³²

Arran halkının "Saka/Sen" dedikleri Sakaların, Azerbaycan'da uzun zaman kaldıkları anlaşılıyor. Pers Kralı I. Dara (Darius) zengin Azerbaycan topraklarını zapt etmeye çalışmış fakat canını zor kurtararak kaçmıştır. I. Dara'nın, Sakların, Azerbaycan Ermeniyede ki baskın ve yağmaları karşısında yetersiz kalması da, bu toplumun güçlü bir duruma geldiğini gösteriyor.³³

³⁰ Haver Aslan, (1988) "Rusya Azerbaycan'ı (1905-1920) Eserinin Düşündürdükleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*:79,80

³¹Zeki Velidi Togan, (1979) "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2, İstanbul:97

³² İpek, 2005: 17

³³ Aynı Eser, s.17; Haver Aslan,(1986) "Azerbaycan Türk Yurdu", *Türk Dünyası Araştırmaları*:40; Ali İpek, ag.m., s.17

Strabon, Sakların (Saka) Zakafkasya'nın en güzel topraklarında adlarına uygun Sakasena (Sakasan) adı verdiklerini yazar. Sakasan ismindeki merkezlerinin harabesi Şamhor Çay'da Gerdiman civarında Sakasan ismi ile son asırlara kadar Maum ve Uti vilayetine tabi idi. Kuzey Azerbaycan'ın Şeki ve Zakatala (Sakatala) şehirleri Sak (Saka) Türklerinin adını yaşatır.³⁴

Azerbaycan'a gelen ilk Türk boylarından biride Utiler dir. Bugünkü Gence şehrinin batısında, Karabağ'ın kuzeybatısında yaşayan Utiler'in Sakalar ile beraber gelmiş olabileceğine ihtimal verilir.³⁵ Araplar zamanında Utiler, Babek'e yardım etmeleri dolayısıyla, Uzz ve Uvazin adı ile zikredilir. Uti vilayetinde, Halhal isminde, bir de kaleleri bulunuyordu. Bu Halhal kelimesi, Türk ve Moğollarda "Kale" manasında kullanılan "Kalgan" kelimesinden gelmesi gerekmektedir.³⁶

Hun boylarının Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a gelmeleri ise M.S. IV. ve V. yüzyıllardır.³⁷ 395 ve 451 tarihinden itibaren bölgeye gelen Ak Hunlara, Muğan Bölgesi yurt olmuştur. Türkistan'daki "Balasagun" şehri hatırasını yaşattıkları Balasakan bunların merkeziydi.³⁸ Hunların adını günümüze dek yaşatarak korudukları yer adlarından biri de Kuzey Azerbaycan'ın Tovuz şehrinin arazisinde yerleşen Ulu Hunan Düzüdür. Tovuz halkı ona "Hunan Düzü" diyor.³⁹

466 yılında, bir başka göç dalgasıyla gelen "Ağaçeriler"⁴⁰ de Azerbaycan'da önemli bir Türk varlığını oluşturuyorlardı. Bunların bir kolu olan "Kaçarlar" ise, bu ülkede en eski kabilelerden sayılıyorlar.⁴¹ Hazarların bir zümresi veya onlara akraba bir kavim olan Ağaçerileri, 468'de Saragurlar Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Bunların 488'de Sasaniler ile mücadeleleri bilinmektedir. Sasaniler devrine ait Paykuli Kitabesinde "Ak Akçerin Hakanı" manasına gelebilen bir cümle vardır. Bunlar Oğuz

³⁴ Aslan, 1988:40; Togan, 1979:97

³⁵ İpek, 2005:17

³⁶ Togan, 1979:97

³⁷ Abbaslı, 2001: 32

³⁸ İpek, 2005:18

³⁹ Aslan, 1988:41

⁴⁰ İpek, 2005:18; Azerbaycan'da önemli bir Türk varlığını oluşturan Ağaçeriler'in bir kolunu oluşturan Kaçarlar ise Azerbaycan'da en eski kabile sayılır. Bir Sasani ifadesinde bulunan "Ak-Katlar" şeklindeki adın Ağaçerilere ait olduğu söylenir. Bunların, Halhal-Firuz-abad'da oturanlarına, "Solsu" adı veriliyor. Erdebilin kuzeyine düşen yerler Ağaçerilerin merkezi sayılır.

⁴¹ İpek, 2005: 18

destanında ve Türkmen rivayetlerinde efsanevi Oğuz Han ile beraber gelip yerleşen bir kavim olarak gösterilir.⁴²

Hazarların, başka bir bölümü olan Sabir (Sabar) ler, 503 yılında Kafkasya'nın güneyine gelmiş ve Derbent Geçidinin ve Daryal (Daryol) ın kuzeyine yerleşmişlerdir. Bizanslılar tarafından "Sabir" olarak tanımlanan bu boy, Ermeni kaynakları Hun olarak adlandırmışlardır. Halbuki Kuban ve Kerc bölgelerinde bunlardan tamamen ayrı başka bir Hun toplumu vardı. Sabirler, önce Sasaniler sonra da Bizanslılar ile savaştıktan sonra⁴³ 527 senesinde Kür Nehrini geçerek, Bakü-Kuba arasına ve Lenkeran'a yerleşen Sabirler, 531'de İran Sasanilerine karşı Bizanslıların yanında yer aldılar. Kür nehrinin sol kıyısında bulunan Kubala şehri bunların merkeziydi.⁴⁴

1.3. Selçuklular Döneminde Azerbaycan

Azerbaycan'a Türk boylarının akınları, Selçuklular dönemine kadar büyük çapta olmamakla beraber hatırı sayılır bir özellikte devam etmiştir. Bu boylardan bir kısmını Avarlar ve Kuman/Kıpçaklar oluşturmaktadır. Kıpçakların göç esnasında farklı bir özelliği de Hazarlara tabii olarak da Azerbaycan'a gelmiş olmalarıdır. Burada bir diğer önemli Türk kitlesini de Hazarlar oluşturmaktadır.

Bazı değerlendirmelere göre Hazarlar, ilk defa M.Ö. 193 yılında Azerbaycan da görüldüler. Miladi 204 senesinden itibaren bu ülkeye karşı saldırılara başlayan Hazarlar, 350 tarihinde kısa süreli de olsa Agvan/Albania'da yerleştiler. Fakat, Hazarların Azerbaycan'a olan saldırı ve yağmalama hareketleri uzun bir zaman daha devam etti.⁴⁵ Bizans İmparatoru Heraklius'un müttefiki olarak Kafkasya'yı istila etmişler. Sasani sülalesinin hükümdarlığı nihayete erdikten sonra, Hazar Türkleri, uzun yıllar Kafkasya'ya hakim olmuşlardır. Hazar Türklerinin Kafkasya'da uzun yıllar süren bu egemenliği birçok Türk boylarının Kafkasya'ya yerleşmelerini sağlamıştır.⁴⁶

⁴² Togan, 1979:98

⁴³ Abbaslı, 2001: 34

⁴⁴ İpek, 2005: 18,19

⁴⁵ Aynı eser, s.19

⁴⁶ Charles Warran Hostler,(1976): *Türkler ve Sovyetler*, Şanal Matbaası, (çev: Mithat San)Ankara:54

M.S. VIII. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan bu Türk guruplarının yurdu olarak kalmıştır.⁴⁷ XI. yüzyılda Selçukluların Kafkasya'yı aldıkları zaman çok az bir mukavemetle karşılaşmış olmaları daha evvel buraya yerleşen Türk guruplarının bulunmasıyla izah edilebilir.⁴⁸ VIII. yüzyılın ortalarında İslam'ı yayan Arap ordularının Kafkaslara gelmesiyle burada yaşayan Türklerin önemli bir kısmının Müslüman olduğunu görüyoruz. Yani Müslüman Oğuzların gelmesinden önce İslamiyet Azerbaycan'a gelmiş bulunuyordu. Fakat milattan önce ve milattan sonra vuku bulan bütün bu gelişmelere rağmen Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi haline gelmesi Selçuklular zamanında olmuştur.⁴⁹

Selçuklular ile ilk defa 1035 senesinde Horasana ancak on bin hane gelmişti. Tuğrul Bey, Rey'e yerleştikten sonra, Arslan Yabgunun oğlu İbrahim İnal, Musa Yabgunun oğlu Hasan ve Çağrı Beyin oğlu Yakuti, Azerbaycan taraflarına gönderilmişti.⁵⁰ Tuğrul Beyin Azerbaycan'a düzenlediği ilk fetih teşebbüslerinden bir sonuç alamamakla beraber daha sonra bizzat katıldığı seferler sonucunda bölgeye hakim olmuştur. Tuğrul Beyin ölümünden sonra Alparslan hemen hemen bütün Azerbaycan'ı Selçuklu Devletine kattı. Melik Şah'ın ise 1075-76'da⁵¹ Santigin idaresinde gönderdiği Türkler, Arran ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştiler. Gence "Türkmen Şehri" adını aldı.⁵²

VII. yüzyılda Selçukluların merkezi hakimiyetinin zayıflamasıyla Harezm ve Azerbaycan merkezileşti. Azerbaycan'da güçlü bir devlet olan Atabeyler kuruldu.⁵³ Azerbaycan Atabekleri olarak da anılan bu sülalenin kurucusu Şemseddin İldeniz bölgeyi tek bir devletin hakimiyeti altında toplamaya çalıştı ve komşu emirlikleri de kendisine tabi kıldı.(1137-1225)⁵⁴ Ayrıca Şemseddin İldeniz Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un dul hanımı Mümine hatunla evlenmesinden Nusreddin Mehmed Cihan Pehlivan ve Muzafferiddin Osman Kızıl Arslan adında iki oğlu olmuştur. Azerbaycan da kısa sürede olsa hüküm süren Atabeyler devletinin mevcudiyeti, Atabey

⁴⁷ Mehmet Saray, (1996): Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:17

⁴⁸Hostler, 1976:54

⁴⁹Saray, 1996:17

⁵⁰ Togan, 1979:101

⁵¹ Ziya Musa Buniyatov, *İslam Ansiklopedisi*, "Azerbaycan", cilt: 4, s.319

⁵² Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara, s.270

⁵³ Aslan, 1988:43

⁵⁴ Ziya Musa Buniyatov, a.g.m., s.319

Muzafferiddin Ebu Nesr Özbek İbn-i Mehmed İbn-i Atabey İldeniz Et-Turki Es Selçuki Et-Toğrul'un ölümüyle ortadan kalkmıştır.(1225)⁵⁵

Azerbaycan'ın kati olarak Türkler ile iskanı, İlhanlılar devrinde vuku bulmuştur.⁵⁶ XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan tarihinde mühim rol oynayan daha güçlü ve nüfuzlu İlhanlılar Devleti (1256-1357) İldenizlilerin yerini aldı. İlhanlılar Devletinin başşehri Meraga, daha sonra ise Tebriz olmasıyla birlikte,⁵⁷ yine yapılan iskanda Ucan, Maraga, Van'ın kuzeyindeki Büyük Aladağ ve Kökçe Deniz mıntıkasındaki Aladağ gibi yüksek dağlık yerler yaylak ve Aras Nehri havzası, Karabağ, Mugan ve güneydeki Hamsa mıntıkası kışlak olmak üzere, bu iskanın merkezi oldular.⁵⁸ Azerbaycan'ın Türkleşmesinde dönüm noktalarından biri olan İlhanlılar döneminde, Hülagu Han, çoğu Türk olmak üzere iki milyon bozkırlıyı Azerbaycan'a yerleştirdi. Farslar bu gelişmeler karşısında Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldılar. Hanlar ve vezirler iskan amaçlı yeni Türk şehir ve köyleri kurdular. Sultaniye ve Ordubad şehirleri bu dönemde kurulmuştur. Büyük tarihçi Reşideddin Tebriz'de bir Türk Mahallesi meydana getirmiştir.⁵⁹

İlhanlılardan sonraki zamana gelince, bu devir Azerbaycan'da Türk hakimiyetinin biraz daha artması ve Türklerin İran ülkelerine yayılmaları ile temayüz eder. Karakoyunlular Halep ve Şam tarafından geldikleri sırada Avşar uruğu da Azerbaycan'a geldi. Akkoyunlu ve Karakoyunlu uruğlarının Azerbaycan'da hakimiyetleri devri, bu ülkenin en parlak ve Türk nüfusunun en çok bulunduğu devirdi.⁶⁰ XV. yüzyılın başlarında 1410 yılında Kara Yusuf'un idaresinde Azerbaycan'da Karakoyunlu Devleti kurulmuştur. Karakoyunlu Devletinin başşehri kadim Türk şehri Tebriz, mühim medeni merkezleri Meraga, Erdebil, Nahçıvan, Gence idi. Cihan Şahın hakimiyette olduğu yıllar Karakoyunlu Devletinin yükseliş ve ilerleme devridir. 1467 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan Cihan Şah'ın ordusunu darmadağın ederek, Karakoyunlu hakimiyetine son verdi. Uzun Hasan 1453 yılından 1478 yılına kadar Akkoyunlu Devletinin hükümdarı olarak mühim rol oynamıştır.⁶¹ XV. yüzyılın

⁵⁵ Aslan,1988:43; Haver Aslan, "Azerbaycan Türk Yurdu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1988, s.87

⁵⁶ Togan, 1979:103

⁵⁷ Aslan, 1986:87

⁵⁸ Togan, 1979:103

⁵⁹ Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e., s.271

⁶⁰ Togan, 1979:111

⁶¹ Aslan, 1986:88

tamamını içine alan Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde Azerbaycan kesin olarak Türkleşti. Azerbaycan'ın her tarafına Türkmen boyları iskan edildi. Bir kısmı da Anadolu'dan gelen bu Türkmen oymakları XVI. asrın başında Safevi Devletine vücut verdiler. Böylece Osmanlı-Safevi çekişmesi de başlamış oldu.⁶²

XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunlular ve onların müttefiklerinin mağlup edilmesiyle Azerbaycan Türkleri Şah İsmail önderliğinde yeni bir devlet kurmuşlardır ki buna Safevi Devleti denmiştir.(1500-1524)⁶³ Azerbaycan'ın Erdebil kasabasında bir şeyh ailesinden gelen Şah İsmail'in Şiiliği siyasi bir vasıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Azerbaycan Türklerinin değil, bütün Türk-İslam aleminin kaderini değiştiren büyük olaylardan biri olmuştur.⁶⁴ Safeviler, Nadir Şah ve Kaçarlar devirleri, Azerbaycan'daki Türk topluluğu için bir felaket olmuştur. Şeyhler payitahtlarının isfahana naklettikten sonra güvenceleri olan Kızılbaş Türkmenlerinin büyük kısmını merkezi ve Güney İran'a ve Özbek'lere karşı koymak maksadıyla Horasan'a naklettiler. Bunlardan Şah Abbas ise, vaktiyle Selçuklulardan Melikşah'ın yaptığı gibi, Türkmen topluluklarını dağıtarak ve devşirme orduya dayanarak idareyi merkezileştirmek siyasetini takip etti. Azerbaycan bölgesinde bulunan kabilelerin dağıtılması hususunda Ağa Muhammed Han Kaçar'ın gösterdiği şiddet, İran Türkleri tarihinde görülen büyük felaketlerden biri olmuştur.⁶⁵

Tarihe "Kızılbaşlar" adıyla geçen bu devlet tam manasıyla Azerbaycan Türk Devletiydi. Bu devletin esas ve harbi gücünü Türk tayfaları: Bayat, Şambu, Kaçar, Varsak, Karamanlı, Rumlu, Bayburt, Afşar v.b. teşkil ediyordu. Saray ve ordunun dili Türkçe olduğu için, siyasi yazışmalar, fermanlar ve resmi senetler de bu dilde yazılıyordu. Kendisi şair de olan Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail şiirlerini Türkçe yazıyordu.⁶⁶ Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasp'ın İngiliz Kraliçesine yolladığı mektupların ikisi Türkçedir. Şah Tahmasp'ın o zaman meşhur olan bir çok eserin Türkçeye çevrilmesine özellikle dikkat ettiği malumdur. Ayrıca Osmanlı sultanı Kanuni

⁶² Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e., s.271,272

⁶³ Saray, 1996:17; Aslan, 1986:88

⁶⁴ Saray, 1996:17,18

⁶⁵ Togan, 1979:112

⁶⁶ Aslan, 1986:38

Sultan Süleyman Şah Tahmasıp'a Türkçe mektuplar yazmış, ona "Ala hazret Oğlum Şah Tahmasıp Bahadır" diye müracat etmiştir.⁶⁷

Azerbaycan'ın XVI. yüzyıldan sonra, zaman zaman Osmanlı işgali altında kalmış olması, bu ülkenin hayatında mühim yer tutmaktadır. 1514 Eylülünde Yavuz Sultan Selim Tebriz'i işgal etti ve şehirdeki Safevi hazineleri ile yedi yüz hane kadar güzide sanatkarı İstanbul'a sevk ettikten sonra, buradan çekildi.⁶⁸ Daha sonra tekrar Safevilerin eline geçen bölge Kanuni devrinde Makbul İbrahim Paşa tarafından yeniden alındı (1534). Aynı yıl İrakeyn seferine çıkan Kanuni Bağdat'a giderken bütün Azerbaycan'ı kontrol altına aldı.⁶⁹ Fakat Osmanlı idaresi uzun sürmemiş ve birkaç sene sonra Tebriz yeniden İranlıların eline geçmiştir. Şii propagandasının devamlılığı Sünni Müslümanlar arasında büyük huzursuzluklar yarattığından Osmanlı-İran mücadelesi yeniden başlamıştır. 1578 ve 1588 yılları arasında cereyan eden bu mücadelenin son yıllarında Ferhat Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, İranlıları yenerek Tebriz'i geri aldıktan başka, Azerbaycan'da ilerleyerek Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi de Osmanlı idaresine sokmuştur. İlk defa Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri bir bayrak altında toplanmışlardır. Ne var ki bu birlik uzun sürmemiştir. Şah Abbas I. Osmanlılara karşı giriştiği bir seri seferden sonra eski kudretinden gittikçe uzaklaşan Osmanlı ordusunu Urmiye Gölü yakınlarında yenerek Azerbaycan'ı tekrar Safevi İran'ın kontrolüne sokmuştur. Tebriz ve Revan Osmanlılar tarafından her ne kadar 1635 senesinde yeniden alınmış ise de, bir yıl sonra İranlılar bu yerleri tekrar işgal etmişlerdir.⁷⁰

Azerbaycan üzerinde devam eden Osmanlı-İran mücadeleleri, Azerbaycan için uzun yıllar bedel ödeyeceği sonuçlar doğurmuştur. Azerbaycan bir çok hanlıklara ayrılırken, Osmanlılara, İranlılara, Moğollara bağlı ufak devletler haline gelmiştir. Osmanlılar ve İranlılar arasında XVI. ve XVII. yüzyıllarda sürüp giden savaşlar, hanların birleşme çabalarını boşa çıkarmış ve XVIII. Yüzyılda Rusların Azerbaycan'a sızmaları sonucunu doğurmuştur.⁷¹ İran ve Osmanlının netice vermeyen mücadeleleri ile bölgeyi istikrarsızlaştırmaları yanı sıra, bu mücadeleler esnasında Osmanlılar ile

⁶⁷ Haver Aslan, (1988) "Rusya Azerbaycan'ı (1905-1920) Eserinin Düşündürdükleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul:82,83

⁶⁸ Togan, 1979:113

⁶⁹ Ziya Musa Buniyatov, a.g.m., s.319

⁷⁰ Saray, 1996:18

⁷¹ Hostler, 1976:55

İranlılardan daha fazla Azerbaycan Türkleri yıpranmıştır. Bilhassa Şii Azerbaycanlıların Osmanlı, Sünni Azerbaycanlıların da İran ordularına karşı mukavemet etmeleri onların büyük zayıflık vermelerine sebep olmuştur.⁷²

1.4. Azerbaycan'da Hanlıklar Dönemi ve Sonrası

Azerbaycan tarihinde XVIII. yüzyıl Hanlıklar Devri olarak adlandırılmaktadır.⁷³ Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra (1739) Azerbaycan, küçük hanlıklara ayrılarak, Kaçarların egemenlikleri yalnız Arasin aşağısındaki bölgeye yayılmıştır.⁷⁴ Azerbaycan arazisinde 20 yerli hanlık, 6 sultanlık, 6 beylerbeylik, bu arada Karabağ, Bakü, Nahçıvan, Revan, Tebriz, Derbent, Gence ve Maraga gibi ehemiyetli hanlıklarda mevcuttu. Bu hanlıklar arasında ya İran Şahını, ya Osmanlı Sultanını, ya da Rus Çarını yardıma çağırarak suretiyle çıkan savaşlar devam etmekteydi.⁷⁵

Azerbaycan hanlıkları arasında dışarıdan destekli bu mücadeleler her ne kadar kendilerine bir yarar sağlamadıysa da, Ruslar için menfi neticeler doğurmaya başlamıştı. Kuzey Azerbaycan'da yarım asır kadar bir müddet, birbiriyle rekabet eden hanlıklar, sıra ile, Rus idaresine girmek mecburiyetinde kaldılar. Böylece 1805'te Gence Hanlığı, 1806'da Kuba ve Bakü Hanlıkları, 1815'te Şeki Hanlığı, 1820'de Şirvan Hanlığı ve 1822'de Karabağ Hanlığı Rus tabiyetine girdiler. Güney Azerbaycanda'da Hoy ve Tebriz'de Dümbüllü Hanları, Erdebil'de Şeyhler, Maku Hanlığı, Halhal Hanlığı ile diğer küçük derebeyler hüküm sürdüler.⁷⁶

XIX. yüzyıl ile başlayan Çarlık Rusya'nın Kafkasya istilasında⁷⁷ Azerbaycan Hanlıklarının sonuncusunu İlisu (Zakatala) Hanlığı teşkil etmiştir. 1803'ten beri Rus baskısı altında olan İlisu Hanı Danyal Bey, etraftan yardım bulamayınca Şeyh Şamil kuvvetlerine katılarak mücadelesini silahlı olarak devam ettirmiştir. Çaresiz kalan halk da Rus hakimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. 1825'de Nahçıvan Hanlığı,

⁷²Saray, 1996:19

⁷³ R.A.Hüseyinov, (1993)“Azerbaycan Tarihinin Kısa Özeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, İstanbul:217

⁷⁴ Abbaslı, 2001: 36

⁷⁵ Hüseyinov, 1993: s.217

⁷⁶Togan, 1979:115

⁷⁷ Abbaslı, 2001: 57

1826'da da Revan Hanlığını işgal eden Ruslar, Aras Nehrine kadar Kuzey Azerbaycan'ın işgalini tamamlamışlardır.⁷⁸

1805-1806'da Gence ve Gürcistan'da yerleşen Ruslar İran Azerbaycan'ının işlerine de müdahale etmeye başladılar.⁷⁹ 1803-1813 Rus-İran savaşlarının sonunda imzalanan Gülistan Antlaşması ile (1813) Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Talış Hanlıkları Rusya, Güney Azerbaycan hanlıkları ise İran hakimiyetine bırakıldı.⁸⁰ Gülistan Antlaşmasının bir diğer önemli özelliği de, Azerbaycan'ın idaresi dışında Azerbaycan'ı bölen ilk antlaşma olmasıdır.

Rusların İranlıları yenmeleri ve Azerbaycan hanlıklarını bir bir işgal etmesi Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da yakınlaştırmıştır. Osmanlı Devleti İran'ı Rusya'ya karşı açıkça desteklemeye başlamıştır. İngilizlerin ve Osmanlıların teşviki ile İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telef edebilmek ümidiyle Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Fakat İranlılar tekrar mağlup olarak bugün de geçerli olan Aras Nehri hudut olmak üzere 1828'de Türkmençay Antlaşması⁸¹ ve Osmanlı-Rus savaşları sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Azerbaycan'ın milletlerarası statüsü belirlendi. Buna göre Aras Nehri ile Talış Dağları sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye ayrıldı. Böylece Güney Azerbaycan'da İran hakimiyeti başladı.⁸²

Azerbaycan ikiye bölündükten sonra Kuzey Azerbaycan devamlı şekilde yerli halkın Ruslar ile mücadelesine sahne oldu. 1830, 1840 ve 1850'li yıllarda Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'da sömürgecilik amacı taşıyan sosyal ve kültürel müdahalelerde bulundu.⁸³ Rus işgalinden önce, Azerbaycan İran kültürünün etkisi altında bulunuyordu. Halkın seçkin sınıfı Farsça konuşur, İran kültür ve edebiyatını benimserdi. Yeni işgal ettikleri bu ülkenin kuvvetli komşusu olan İran ile arasındaki köklü kültürel bağları Ruslar için büyük bir sıkıntı olmuştur. O derece ki Ruslar; Azerbaycanlılar ile İran arasındaki bu bağları koparmak için, mahalli Türk kültürünün inkişafını sağlamak üzere

⁷⁸Saray, 1996:24

⁷⁹Togan, 1979:115

⁸⁰Ziya Musa Bunyatov, a.g.m., s.320

⁸¹Saray, 1996:25

⁸²Ziya Musa Bunyatov, a.g.m., s.320

⁸³Ziya Musa Bunyatov, a.g.m., s.320

büyük çabalar harcamışlardır.⁸⁴ Azerbaycanlılara kendi dil ve kültürlerini geliştirme fırsatı vermişlerdir. Bu şekilde Ruslar bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerini milli şuur yönünden uyanmalarına ve kendi dillerini kullanmalarına vesile olmuşlardır.⁸⁵

1905 yılındaki Rus İhtilali ile Rus rejiminin birazcık olsun liberalizme yönelmesi, Azerbaycan'a yeni okullar ve tiyatrolar açmak, gazete yayınlamak, kültür ve hayır dernekleri kurmak imkan ve fırsatını vermişti. 1905 yılında yayımlanmaya başlayan "Hayat" ve "İrşat" gazetesi ile 1913 yılında yayımlanmaya başlayan "Açık Söz" gazeteleri gittikçe artan bir okuyucu yığını bulmaktaydılar. Açık Söz gazetesi Rus idaresi tarafından o zamana kadar Türkler için ısrarla kullanılan "Tatar" kelimesi yerine ilk defa olarak "Türk" kelimesini kullanmıştır.⁸⁶

Azerbaycan'daki bu kültürel uyanış çok geçmeden politik alanda da kendini göstermiştir.⁸⁷ 1905 Rus İnkılabına müteakip Kuzey Azerbaycan Türk milli akımının merkezi haline geldi. 1917 Ekim Devriminde ise, Azerbaycan Türklüğü Rusya'ya tabi Türklerin siyasi istiklal davasında liderlik vazifesi yaptı.⁸⁸

1917 Rus Devrimi olunca Rusya'nın iç durumu karışmış ve bu durumdan yararlanmak isteyen, daha önce Çarlık Rusya zulmünden kaçan Azerbaycanlı düşünür ve aydınlar vatana dönerek ulusal kurtuluş savaşına kalkmışlardır. Bağımsızlığın diğer Kafkas halkları ile beraber kazanılmasının daha gerçekçi olduğu düşünülerek harekete geçilmiştir.⁸⁹ Rusya'da anarşi yaygın bir hal almış ve her tarafı bir komünizm korkusu kaphıyordu. Türkiye'nin o zamanki durumu ve Kafkasya'nın düşman Rusya'ya bir eyalet olarak bağlanmak kaygısı Kafkasyalıları tedirgin ediyordu. Bütün bu sebeplere bir de Almanların teşviki katılınca, Kafkasyalılar politik bağımsızlıklarını ve egemenliklerini ilan etmek zorunda kaldılar. Şubat 1918 yılında "Trans Kafkasya Demokratik Cumhuriyeti"nin ilan edilmesiyle ilk adım atılmış oldu.⁹⁰ Fakat bu federatif yapı içinde Gürcülerin ve özellikle Ermenilerin Rusya destekli, Azerbaycan Türklerine

⁸⁴Hostler, 1976:56

⁸⁵ Mehmet Saray, (2006): *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:171

⁸⁶ Hostler, 1976:58

⁸⁷ Aynı eser, s.58

⁸⁸ Togan, 1979:116

⁸⁹ Anıl Çeçen, (2003):*Türk Devletleri*, Fark Yayınları, Ankara:365

⁹⁰ Hostler, 1976:59

karşı olumsuz tutumları yapının kısa sürede dağılmasını ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan ettirecek bağımsızlık sürecini başlatıyordu.

Zengin petrol yataklarının bulunduğu Azerbaycan'ın müstakil olması ve Bolşevik kontrolünden çıkması, Rusya'ya hakim olan Bolşevikleri son derece rahatsız etmeye başlamıştı.⁹¹ Bakü'deki yerli Bolşevik ve Ermenilerin yardımıyla Sovyetler şehrin egemenliğini ellerine aldılar.⁹² Sayıları azda olsa Bakü'de bulunan işçilerin önderliğinde kurulan Sovyet tipi bir idareye Ermenilerde destek oluyorlardı. Bolşevikler ile tam bir ittifak içinde çalışan Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı giriştikleri katliam hareketlerini fütursuzca devam ettiriyorlardı.⁹³ 1918 yılında Stephan Şamuyan başkanlığındaki Ermeniler üç gün içinde sadece Bakü'de on bin Azerbaycan Türkünü katlederler. Guba ve Şamahı kentlerinde de toplu kıyımlar yapılır. Guba'da iki gün içinde iki bin sekiz yüz kişi öldürülür. Şamuyan 13 Nisan 1918 tarihinde Lenin'e yazdığı mektubunda "*düşman yok edildi*" der. İngiltere'nin Bakü büyük elçisi de Londra'ya gönderdiği telgrafta "*Bakü'de ölümlerden başka Müslüman kalmadı*" şeklindeki ifadesi olayın vahametini göstermektedir.⁹⁴

Yeni kurulan Kafkasya Devleti Rusya destekli Ermenilerin Türklere karşı yaptığı bu katliam karşısında aciz kalınca, Azerbaycan temsilcileri Kafkasya meclisi olan Seym'den ayrılarak⁹⁵ 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade'nin riyaset ettiği Azerbaycan Milli Şurası "Kafkasya Azerbaycan'ı" nın istiklalini ilan ve Fath Ali Hanhoyski'nin idaresinde milli bir hükümet teşkil etti.⁹⁶ Böylece doğuda ilk kez bir Türk-İslam devleti Cumhuriyet yönetimi olarak kurulmuş oluyordu.⁹⁷ Memleketin başkenti olacak olan Bakü, hala mahalli Sovyet Hükümeti'nin elinde idi.⁹⁸ Tüm yaşanan katliamlar ve sıkıntılar sonunda Azerbaycan Hükümeti Türkiye'deki kardeşlerinden daha önce imzaladıkları antlaşmalara binaen yardım talep etti. Bu antlaşmanın 4. maddesi gereği Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin iç ve dış asayiş ve emniyetini düzenlemek ve korumak amacıyla Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'a girdi. Nuri Paşa

⁹¹ Mehmet Saray, (1996): *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:40

⁹² Ziya Musa Buniyatov, a.g.m., s.320

⁹³ Saray, 1996:40

⁹⁴ Fuat Uçar, (2007):*Dış Türkler Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı, Fark Yayınları*, Ankara:88

⁹⁵ Çeçen, 2003: s.370

⁹⁶ Togan, 1979:116

⁹⁷ Çeçen, 2003:s.370

⁹⁸ Togan, 1979:116

kumandasındaki Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan Türklerinin yardımı ile Ermenilerin yardım ettiği Bolşevikleri yenerek 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtarmıştır.⁹⁹

Ne var ki, Osmanlı Türklerini mağlup addeden Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasıyla bu Türkiye-Azerbaycan yardımlaşması da sona ermiştir. Mondros Mütarekesi'nin 11.maddesi gereğince Türk Ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak mecburiyetinde kalmıştır.¹⁰⁰ Osmanlı'nın çekilişine müteakip çok kısa süreliğine de olsa bölgeye İngilizler gelmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağısız yaşamı iki yıl sürdü. Bu süre içinde hem devlet örgütlenmesi tamamlanmaya, hem yeni bir ordu oluşturulmasına, hem de ekonomik kalkınma çabalarının sonuç verilmesine çalışıldı. Ne var ki, özellikle petrol yüzünden Rusya Azerbaycan'dan vazgeçmiyordu.¹⁰¹ Bu arada Meclis Başkanı Ali Merdan Topçubaşı, bir Heyet-i Murahhasa başında, Avrupa'ya gönderildi. Azerbaycan müttefikler tarafından müstakil bir devlet olarak tanındı. Fakat Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki bitmeyen emelleri neticesinde 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Bolşeviklerin işgaline maruz kaldı. Daha sonra hudutlarda bazı tadilatlar yapılarak, ülkeye Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adı verildi.¹⁰²

⁹⁹ Ziya Musa Bunyatov, a.g.m., s.320; Saray, 1996:41

¹⁰⁰ Saray, 1996:41

¹⁰¹ Çeçen, 2003: s.374

¹⁰² Togan, 1979:116

II. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRKİYE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

2.1. Anadolu'da Genel Siyasi Durum

XX. yüzyılın ilk başlarında Osmanlı Avrupa ilişkilerinde değişik yönlerden göz atılacak olursa karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Her şeyden önce bu dönemde, daha önceleri olduğu gibi Avrupa karşısında taarruz pozisyonunda olan bir Osmanlı yerine, savunma durumuna geçmiş ve kendi kabuğuna çekilmekte olan bir Osmanlı söz konusudur.¹⁰³ Zira devletin bütünlüğü bakımından, 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlık ilanları, XX. yüzyılda da bu kayıpların devam edeceğinin birer işaretiydi. Nitekim II. Meşrutiyet günlerinde Bulgaristan ve 1912'de de Arnavutluk kaybedildi. Balkan savaşları olarak tarihe geçen 1912-1913 yıllarındaki muharebelerden sonra, 1914'te başlayan I. Cihan Harbi, artık Osmanlı devletinin gerçek manada sonunu hazırladı.¹⁰⁴

Savaştan yenik çıkan Osmanlı Devletinde, Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanması ve bu antlaşmanın uygulanışı sonucu, İstanbul, saray ve hükümetin aciz kalması, düşman emellerinin gerçekleşmesine imkan hazırlamıştır. Azınlıkların aşırı davranışları, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin mütareke hükümlerini açıkça ihlal etmeleri, Wilson Prensiplerini hiçe saymaları, halkoyunda büyük üzüntüler yaratmakta idi. Halkın en tabii ve meşru hakkı yaşamak hakkından mahrum edilmiş, can, mal, ırz ve namus güvenliği kalmamıştı.¹⁰⁵ Mustafa Kemal o günlerin genel manzarasını şöyle tasvir etmiştir:

“Muhasım devletler, Osmanlı Devlet ve memleketlerine maddeten ve manen tecavüz halinde; imha ve taksime karar vermişler. Padişah ve Halife olan zat hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti'de aynı halde... Ordu, ismi var cismi yok bir halde. Kumandanlar ve zabıtlar, harbi umumi'nin bunca

¹⁰³ Fahrettin Tızlak,(1994): “Milli Mücadelenin Sosyal, Ekonomik ve Askeri Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 96, Aralık, İstanbul:50

¹⁰⁴ Orhan Avcı, (1998): “Türk Milli Mücadelesi Tarihinde Kuva-yı Milliye Devri”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 45, Ankara:79

¹⁰⁵ Hamza Eroğlu, (1990):*Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara:93

mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekte bezgin, gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumunun kenarında dimağları çare, kurtuluş çaresi aramakla meşgul... ”¹⁰⁶

Memleketin durumunu bu şekilde tasvir eden Mustafa Kemal’in de şüphesiz ki vatanın kurtuluşu için bir fikri olacaktı. O günlerde memleketin kurtuluşu için çeşitli fikirler öne sürülüyordu. Bunlardan bir kısmı İngiliz himayesini isterken, bir kısmı da Amerikan mandasını istiyordu. Vatanın kurtuluşu için bu ve buna benzer modeller düşünülürken, içeride kurulmuş olan bir kısım zararlı cemiyet, ayrılıkçı politikalar izleyerek işgal kuvvetlerine yardımcı oluyordu. Mustafa Kemal ise tüm bu gelişmeler ve modelleri reddederken, millet egemenliğinin esas kılındığı bir Türk Devleti kurmanın ciddi manada bir kurtuluş olacağı fikrindeydi.

Mustafa Kemal, bu kararını hayata geçirmek için İstanbul’dan ayrılıp, milletin içine girmek ve orada çalışmak üzere Anadolu’ya gitmeye karar vermiştir. İstanbul’dan Anadolu’ya uygun bir görevlendirme ile geçmek için gerekli ön çalışma ve bağlantılar kurulduktan sonra, Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919’da Bandırma Vapuru ile İstanbul’dan hareket etmiş ve 19 Mayıs’ta Samsun’a çıkmıştır. Türk ulusunun yeniden doğuşunu müjdeleyen bu yolculuk, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna bir başlangıç ve hayatında bir dönüm noktası olmuştur.¹⁰⁷

Bahsi geçen dönüm noktası Mustafa Kemal’in 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkmasıyla başlar. 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanına kadar süren uzun ve meşakkatli bir dönemi oluşturur. Dönemin ilerleme sürecine bakacak olursak, süreç milli bütünleşme ile başlayıp, milli bilinç neticesiyle bir araya gelen insanların teşkilatlanması ile devam etmiştir. Bu bir araya gelmenin ortaya çıkardığı güçle de milli mücadelenin fiili ve askeri merhaleleri zaferler ile taçlandırılmıştır. Tüm yokluklar içinde meydana çıkan bu mücadele milletçe sahiplenmiş ve milletin kendi eseri olan yeni Türk devletinin rejimi cumhuriyet olduğu süreçte tamamlanmıştır.

Şüphesiz ki bahsettiğimiz Milli Mücadele süreci, değindiğimiz başlıklar ile sınırlı değildir. Bu başlıkları çoğaltabileceğimiz gibi alt başlıklar ile de genişletebiliriz.

¹⁰⁶ Yalçın Durmuş, (2004): *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara:162

¹⁰⁷ Durmuş, 2004:163,166

Bu önemli başlıklardan bir tanesi de kongreler dönemi olmuştur. Yapılan kongreler de mücadelenin amacı, niteliği, şekli, özellikleri belirlenmiştir. Kongrelerde sadece Anadolu sınırları içinde bir mücadele ya da politikalar izlendiği gibi bir yanılgıya sahibiz. Bu yanılgının tam tersine Mustafa Kemal vatanın bu zor günlerinde imkanların el verdiği ölçüde Dış Türkler ile de ilgilenmiştir.

Esas konumuzu oluşturan “Atatürk’ün Azerbaycan Politikası”da işte bu sıkıntılı günlerde oluşmaya başlamıştır. Bu politikalarına verdiği önemi de, Azerbaycan’ın bir bölgesi olan Nahçıvan’ın statüsü ve geleceği konusunda gösterdiği hassasiyetle ortaya koymuştur.

2.2. Kongrelerde Nahçıvan Sorunu

1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Çarlık Rusya hakimiyetine giren Nahçıvan bölgesi, Rusya içersindeki mevcudiyetini 1917 Bolşevik ihtilaline kadar sürdürmüş ve bu tarih den sonra kendi başına kalabilmiştir. Ancak Nahçıvan insanını müthiş bir mücadele beklemekteydi. “Şerursuz ve Nahçıvansız Ermenistan yaşamaz” ilkesi ile hareket eden Ermeniler, Nahçıvan’a yönelik büyük bir saldırı başlatmışlardı.¹⁰⁸ 1918 yılının Mayısında Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmesine rağmen düştüğü ağır durumdan dolayı Nahçıvan bölgesine yeteri kadar ilgi gösterememiştir. Bundan yararlanan Ermeniler saldırılarını daha da yoğunlaştırmıştır. Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti Nahçıvan bölgesini savunamamıştır. Yerli ahali kendi gücüyle bölgenin savunmasını yapmış, ama büyük devletlerin siyasi oyunları Nahçıvanı zor duruma düşürmüştür. Bu durumda bölge insanının güvenebileceği yegane merkez Türkiye idi.¹⁰⁹

Nahçıvan’a yönelik Ermeni saldırıları ve neticesinde ortaya çıkan katliamlar, hiç kuşkusuz bu dönemde Türkiye’de Mustafa Kemal Paşa reisliğinde oluşturulan Heyet-i Temsiliye’nin de gündemine giriyordu. İngiliz makamlarının da tespit ettiği gibi,

¹⁰⁸ İbrahim Ethem Atnur, (1998): “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Nahçıvan”, *Erdem Cumhuriyet Özel Sayısı-II*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Cilt:11, Sayı:32, Ankara:367

¹⁰⁹ İsmayıl Hacıyev, (2003): Mustafa Kemal Atatürk ve Nahçıvan, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi(25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan)*, Cilt: 2, Ankara:1129

Nahçıvan meselelerini yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa vuku bulan Ermeni zulmünü anında batılı devletler nezdinde protesto ediyordu.¹¹⁰

Mustafa Kemal'in ve Kazım Karabekir'in, Nahçıvan'a duydukları hassasiyeti sadece protestolar ile ortaya koymamışlardır. Zamanı geldikçe ve imkanlar doğrultusunda farklı mücadelelerini ortaya koymaktan geri kalmamışlardır. Kazım Karabekir'in talimatı ile Yüzbaşı Halil Bey, Topçu Başı Hüsnü Bey, Avcı Subay Osman Nuri Beyin katılımıyla asker ve subaylardan oluşmuş¹¹¹ bir gurup Nahçıvandaki savunma kuvvetlerini yaratmak üzere uğurlandı. Fakat bu öyle yapıldı ki olay “güya Halil Bey ve arkadaşları askeri kaçakçılık yapmış kendileri ordudan kovulmuşlar” gibi gösterildi. Bu usulle Nahçıvan Türklerine silah, mühimmat, cephe araçları, yetenekli subaylar gönderildi böylece bu subayların bölgenin savunmasında büyük önemleri oldu. Kazım Karabekir Paşa 1919 yılında Erzurum Kongresi'nin sonunda Doğu Anadolu'da ki Tümen Komutanına şöyle bir talimat vermişti: Her taraftan mahzur bir haldeyiz, yalnız Azerbaycan'a açık Nahçıvan penceresi var. Onun kapanmasını istemiyorum.¹¹² Kazım Karabekir Paşa Azerbaycan ve bilhassa Orta Asya Türk Dünyasına açılan yegane koridor sayılan ve ahalisinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Nahçıvan bölgesinin önemini önceden fark etmiş ve yerli ahalden gönüllüler alayı oluşturmuştu. Mustafa Kemal Paşa Nahçıvan'da ki gelişmeler hakkında bilgi alıyor ve olanları tahlil ediyordu.¹¹³

1920 yılı sonbahar aylarında XV. Kolordu'nun Ermenistan'ı mağlup ederek, imzalanan Gümrü Antlaşması ile Nahçıvan Türkiye'nin himayesine alındığı anlarda, Sovyet Rus makamlarının isteği ile hareket eden Azerbaycan Komünist Partisi bölgenin kaderini etkileyerek bir karar aldı. Buna göre 30 Kasım'da yapılan toplantıda; Sovyet Ermenistan'ı ile kurulacak ilişkiler gündeme geldi ve Bolşevikler bir an önce hakimiyet sağlayabilmeleri için Nahçıvan ile Zengezur Ermenistan'a hediye edildi. Alınan karar 1

¹¹⁰ Atnur, 1998:367

¹¹¹ Hacıyev, 2003:1130

¹¹² Eynullah Medetli, 1998: “Atatürk'ün Başkanlığında Erzurum Kongresi ve Nahçıvan Sorunu”, *Atatürk Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu (3-6 Ekim, 1995-Gazi Mağusa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt:1, Ankara:252

¹¹³ Hacıyev, 2003:1131

Aralık 1920'de Azerbaycan'ın komünist lideri Dr. Neriman Nerimanov¹¹⁴ tarafından ilan edildi.¹¹⁵

Nahçıvan'ın Ermenistan'a hediye edilmek istenmesi hiç kuşkusuz, Türk Dünyası ile ilgili meselelerde çok hassas olan Mustafa Kemal Paşa'yı da etkilemişti.¹¹⁶ Türkiye ile Sovyet Rusya'nın yakınlaşması, karşılıklı ilişkilerin gerçekleştirilebilmesi bu iki devlet arasında görüşmeler, antlaşmalar yapılmasını zaruri kıldı. Bu amaçla Moskova'ya bir heyet gönderildi. Atatürk'ün isteği üzerine Sovyet Rusya Hükümeti ile görüşmeler yapmak için giden Türk temsil heyetinin düşündüren en önemli sorunlardan biri Nahçıvan meselesi idi.¹¹⁷

Milli Mücadele'nin en zor ve sıkıntılı günlerinde dahi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının gündemlerinden çıkaramadıkları Nahçıvan sorunu, Moskova'ya gidecek heyetinde üzerinde en çok durduğu başlıklardan biri olmuştur. Bu dönemi en iyi, dönemin şekillenmesinde etkin olan o günkü Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey'in bir sohbet esnasında Faruk Sümer'e konuyla alakalı anlattıklarını dile getirecektir.

¹¹⁴ www.odtuzozluk.net/sozluk.php?process=word&qnerimannerimanov12.6.2008 ; Neriman Nerimanov, 1870 yılında Tiflis'te dünya'ya geldi. 1895 yılında, Gori Seminaryumu'ndan (öğretmen okulu) mezun oldu. Bir süre Tiflis yakınlarındaki Borçalı Kazası'na bağlı Kızılhacılı Köyü'nde öğretmenlik yapan Nerimanov, daha sonra Bakü'ye yerleşti. 1901 yılında, Azerbaycan petrolünü kontrol eden en önemli yerli isimlerden Hacı Zeynel Tagizade'nin verdiği bursla Odessa üniversitesinin Tıp Fakültesine yazıldı. 1905 yılında Komünist Partisi'ne kaydoldu. 1917 yılında Himmet Komitesi'ni kurdu. (Azerbaycan Komünist Partisi) 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine geçmesinden sonra, Azerbaycan Askeri Konseyi Başkanı ve Başbakan (halk komiserleri başkanı) oldu. 1922 yılında Güney Kafkas Federasyonu (Güney Kafkas Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti) birlik Sovyet başkanı ve SSCB mlk (Sovyet Parlemtosu) başkanı görevine getirildi. MLK'in O günlerde 4 başkanı vardı ve bu başkanlar dönüşümlü olarak görev yapmaktaydılar. 1923'de Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. Akabinde, Dış İşleri Bakanlığı Doğu Bölümü Başkanlığına getirildi. Galiyevci çizgide bir isim olarak tanındığı için, 1923'den itibaren Sultan Galiyev'in parti dışına itilmesi ve yandaşlarının tasfiyesi ile birlikte gözden düştü. Fakat Azerbaycan'da çok sevilen bir kişi olması nedeni ile doğrudan tutuklanamadı. 1925 yılının Ocak ayında, hiçbir rahatsızlığı olmamasına rağmen, aniden öldü. Azerbaycan halkı, bu ölümü şaibeli buldu ve hiçbir zaman kendi eceli ile öldüğüne inanmadı. Dedikodular, cesedinin Kremlinin avlusuna gömülmesi ile ortadan kaldırılmak istendiyse de, ölümünün üstündeki sır perdesi hiçbir zaman aralanamadı. Devlet ve parti çalışmalarında mahalli ve milli özelliklerin dikkate alınmasını savunan ve bu nedenle üst parti yönetimi ile sık sık ters düşen Nerimanov'un ismi Stalin'in hakim olduğu yıllarda tamamen ortadan silindi. Eserleri toplatıldı. Heykelleri yok edildi. Yıllar sonra Haydar Aliyev'in Polit Büroda yer alması ile, anısının üzerindeki baskılar kalktı. Aliyev, Bakü'nün tepe bir noktasına, Hazar'a hakim bir konumda, yeniden heykelini dikirtirdi. Nerimanov politik ve toplumsal faaliyetlerinin yanı sıra, edebiyat ve tiyatro alanlarında da birçok eser verdi

¹¹⁵ Atnur, 1998:368

¹¹⁶ Aynı eser., 369

¹¹⁷ Hacıyev, 2003:1132

Yusuf Kemal Tengirşek: Ruslar ile bir antlaşma yapmak için hareketimizden bir gün önce (13 Aralık 1922) Mustafa Kemal Paşa ile veda görüşmesi yaparken: *Paşam! Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse ne yapalım?* Diye sordum.

Paşa: *“Nahçıvan Türk Kapısıdır. Bu hususu nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız.”* Diye buyurdu.¹¹⁸ Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Nahçıvanı sınırların dışında alelade bir toprak parçası değil de, fikrinde gelecek zamana yönelik bina ettiği Türk Dünyasının da kapısı olarak nitelendirmektedir. Mustafa Kemal’in aklındaki Türk Kapısı olarak Nahçıvan’ı belirttiğine göre, şüphesiz ki Anadolu’dan bir basamakla açılan bu kapı, Kafkaslar ve Orta Asya’da mevcut bulunan büyük Türk Dünyası’nın kapısıydı.

Milli Mücadele konusunda bildiğimiz belki de en iyi konu, mücadelenin yokluklar içinde ciddi ekonomik sıkıntılar için de verildiğidir. Bu durum Moskova’ya gönderilen heyete de yansımıştır. Durumu Yusuf Kemal Bey şu ifade ile belirtmiştir;

*“II. Murahhas Dr. Rıza Nur ve diğer arkadaşlar ile uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Moskova’ya vardık. Fakat Rus hariciye nazırı Çiçerin bizi beklemediğimiz bir şekilde çok soğuk karşıladı ve ümit kırıcı sözler söyledi: öyle ki dönmekten başka yapılacak başka bir şey kalmamıştı.”*¹¹⁹

Burada dikkatimizi çeken bir husus daha var. Heyetimiz ekonomik zorluklar ile Moskova’ya varduktan sonra bir de Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Çiçerin¹²⁰ ile sıkıntılar yaşamasıdır. Çiçerin Nahçıvan konusunda Ermeni tezlerine inanan ve savunan birisiydi. Durumun böyle oluşu heyetimizi yeni sorunlar ile birlikte yüz yüze bırakmakla birlikte inandıkları gerçekleri savunmaktan geri bırakmamıştır.

¹¹⁸ Faruk Sümer, (1992)“Mustafa Kemal Paşa: Nahçıvan Türk Kapısıdır”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*:5,6

¹¹⁹ Aynı Eser., s.6

¹²⁰http://www.boyutpedia.com/default~ID~1289~aID~28505~link~cicerin,_georgiy_vasilyevic.html12.6. 2008; Çiçerin, Georgiy Vasilyeviç, (1872 Tambov - 1936 Moskova), Kurtuluş Savaşı sırasında Sovyetlerle imzalanan Moskova Antlaşması’nda Sovyet heyetine başkanlık yapan diplomat ve siyaset adamı. Aristokrat bir ailedendi. 1905’ten sonra Avrupa’daki sosyalist hareketlerle yakından ilgilendi. Menşevik olduğundan Lenin’e karşı tavrı aldı. İngiltere’de tutuklandı. 1918’de serbest bırakıldıktan sonra Rusya’ya dönüp Komünist Parti içinde yer aldı ve aynı yıl Troçki’nin yerine, Dışişlerinden Sorumlu Halk Komiseri oldu. Almanya ile sürdürülen Brest-Litovsk Antlaşması’nda Sovyet delegasyonu içinde yer aldı. 16 Mart 1921’de Sovyetlerle Ankara Hükümeti arasında imzalanan Moskova Antlaşması’nda ve Lozan Konferansı’nda Sovyet delegasyonuna başkanlık yaptı. 1930’a dek Dışişleri Bakanı olarak görevde kaldı.

Tüm bu yaşananlardan sonra görüşmenin seyrini Yusuf Kemal Bey şöyle ifade ediyor:

“Rıza Nur Bey ve heyetin diğer üyesi olan Moskova elçimiz Ali Fuat Paşa ile durumu müzakere ettik ve birde durumu Stalin ile görüşmeye karar verdik. Stalin ihtilal in en kudretli şahsiyetlerinden biriydi. Kendisi bizi güler yüzle karşıladı. Çiçerin’i birkaç defa ağır bir şekilde azarladı. Stalin ile yapılan görüşmeler müspet bir şekilde süratle ilerlemeye başladı. Fakat Nahçıvan üzerinde müzakereler uzadı. Bunun üzerine Stalin “Canım, Nahçıvan üzerinde niçin bu kadar ısrar ediyorsunuz?” dedi. “orası Türk Kapısı da ondan” cevabını verdim. Bunun üzerine Stalin geldi ve başka bir meseleye geçti. Neticede Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan’ın himayesinde olmak şartıyla, muhtar (özerk) bir iradeye sahip olması üzerinde anlaşmaya varıldı.”¹²¹ Yapılan Moskova Antlaşmasının (16 Mart 1921) 3. Maddesi ile Nahçıvan vilayeti arazisinde Azerbaycan’ın himayesinde bu himayeyi Azerbaycan’ın hiçbir devlete bırakmaması koşulu ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti oluşturulması karara bağlandı. Görüldüğü gibi burada en önemli husus Nahçıvan meselesinde Azerbaycan’ın himaye hakkının bir üçüncü devlete bırakılmaması idi. Türkiye temsil heyetinin ciddi çabaları sonucunda Moskova görüşmelerinde Azerbaycan’ın arazi bütünlüğü kısmen de olsa korunmuş, Nahçıvan’ın Azerbaycan’a bağlı Özerk Bölge teşkil etmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı.¹²²

Moskova Antlaşmasının imzalanabilmesi TBMM’nin dış politikada ki bir başarısıdır. Moskova Antlaşması ile doğu sınırlarımız belirlendiği gibi. Milli Mücadelenin seyrini değiştirecek Sovyet mali yardımları karara bağlanmıştır. Heyet’in Ankara’ya dönüp anlaşmayı Mustafa Kemal’e arz etmesini Yusuf Kemal şöyle bildiriyor: Ankara’ya dönüp *“Muhterem Paşam! Nahçıvan üzerinde elden geleni yaptık”* deyince *“Yusuf Kemal Bey! Kapımız mevcudiyetini muhafaza ediyor bizim için mühim olan budur.”* Cevabını verdi. Merhum Yusuf Kemal Tengirşek şunu ilave etti: *“Atatürk Türklük meselelerinde çok hassas idi.”* Bunu meclis de ve icra vekilleri toplantılarında defalarca göstermiştir.¹²³

¹²¹ Aynı eser, s.6

¹²² Hacıyev, 2003:1133

¹²³ Sümer, 1992:6

Burada dikkat çekmek istediğimiz bir nokta vardır, Milli Mücadelenin varlığını ve geleceğini ciddi manada ilgilendiren görüşmelerde Nahçıvan sorununun en temel konulardan birisi olmasıdır. Israr edilmesi dahilinde görüşmelerin netice alınmadan kesilmesi dahi göze alınan Nahçıvan Türk Kapısı ile Mustafa Kemal Türk Dünyasına duyduğu hassasiyeti ortaya koymuştur. Sanıldığı gibi Mustafa Kemal Nahçıvan'ı, Anadolu'nun çıkarlarının korunabilmesi için muhafaza edilmesi gereken bir arazi olarak değerlendirmemiş, ince zekâsı ile Nahçıvan'a verdiği Türk Kapısı ismiyle geleceğe dönük planlarının da işaretini vermiştir.

2.3. Bolşevikler ile İlişki Kurulmasında Azerbaycan'ın Rolü

Milli Mücadele başladığı zaman gerek siyasal alanda destek sağlamak, gerekse ekonomik alanda yardım almak ihtiyacı kendini hissettirmeye başlamıştı. 1919 Türkiye'sinin koşulları içinde kurtuluşun yabancılarda olduğu görüşü oldukça yaygınlaşmıştı. Nitekim, Erzurum Kongresinde bu konu ele alınmış Mustafa Kemal muhalefetiyle karşılaşmış ve sonuçta, “*manda ve himaye kabul edilmez*” denilerek manda görüşü kesinlikle reddedilmişti. Buna karşılık ülkenin bütünlüğüne saygılı ve ülkemize saygılı ve ülkemize karşı istila emelleri duymayan, herhangi bir devletin teknik, ekonomik ve sınai yardımının memnuniyetle karşılanacağı vurgulanmıştı.¹²⁴ Bu kritik durumda Anadolu'da süren Kurtuluş Savaşının başarıyla sonuçlanması için gereken maddi ve manevi desteğin alınacağı tek ülke, o günün şartları içinde sadece Sovyetler Birliği idi.¹²⁵

Sovyetler Birliği ile ilişkinin kurulmasına iki bakımından ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Birisi, bu devletten askeri ve mali yardım temin etmek suretiyle direkt bir menfaat sağlamaktır. Diğeri ise, İtilaf Devletleri'nin Bolşevik cereyanı karşısında duyduğu endişeden istifade ederek, Türkiye'nin Rusya'ya fazla yanaşmaması, samimi ilişkilere girişmemesi için, İtilaf Devletlerini, Türkiye'ye karşı daha anlayışlı harekete mecbur etmek şeklinde dolaylı bir menfaat sağlamaktır.¹²⁶

¹²⁴ Mediha Akarslan, (1990) *Milli Mücadele Devrinde Türk Dış Politikası*, Uludağ Üniversitesi Baimevi, Bursa:43

¹²⁵ Hüseyin Adıgüzel, (2004): *Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız*, İleri Yayınları, İstanbul:86

¹²⁶ Kamuran Gürün, (1991): *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:11

Bütün bu gerçekleri çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, SSCB ile iyi ilişkiler kurmanın yollarını arıyordu.¹²⁷ Bunun için 26 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Hükümetine bir mektup yazarak harp malzemesi yardımı istedi. Yine ayrıca, Ankara Hükümeti 11 Mayıs 1920’de Sovyetlerin dostluğunu sağlamak ve mümkün olduğu takdirde bu devlet ile bir ittifak antlaşması yapmak maksadıyla Moskova’ya bir temsil heyeti gönderdi. Görüldüğü gibi heyet yola, daha Mustafa Kemal’in 26 Nisan tarihli mektubuna Moskova’dan cevap gelmeden çıkmıştır. Bu da Ankara’nın ne kadar yardıma ihtiyacı olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.¹²⁸ İlk temaslar olumlu sayılsa da, Çiçerin engeli aşılamamış, Lenin ile görüşme sağlanamamıştı. İlk heyetin ziyareti istenilen sonucun alınmasına yardımcı olamamıştı. Yani heyet eli boş olarak dönmüştü.

SSCB’nin Dışişleri Bakanı olan Çiçerin, Ankara Hükümetine sıcak bakmıyordu. Görüşmeleri tıkayan da oydu.¹²⁹ Çiçerin’in TBMM heyetine, bölge ve dünya siyasetine bakış açısını yansıtmaması bakımından, Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi’ne 22 Nisan 1921 tarihli gönderdiği mektuba yer vereceğiz.

“Enver’in gurubuna maddi yardım verilmesi, onun Moskova’da gazeteler yayımlaması konusu dışındadır. Yardımlar Kemalist olmayan Türk milliyetçilerinin örgütünün varlığını sürdürebilmesi için gereklidir. Eski Jöntürk yöneticiler gurubunun kalıntısı olan bu unsurların tüm merkezi Avrupa’da geniş ilişkileri, yine Mısır, Cezayir, Fas v.b. yerlerde etkin gurupları ve ilişkileri vardır. Çeşitli ülkelerdeki girişimci gruplarını ayakta tutmak ve adamlarını Mısır’a gönderebilmek v.b. için onlara para lazım. Yıllık toplam 15.000 lira gerekiyor ki, büyük bir miktar değildir. Sanıyorum bunu yapabiliriz. Onların Kemalistler de görülmeyen ilişkileri ve faaliyet alanları bulunmaktadır. Ayrıca, Kemalistler dışında diğer bir alternatif Türk gurubuyla da ilişkilerimizin olması yararlıdır.

Doğrudur, Enver’in kendisi daha emperyalist bir guruba mensuptur, fakat daha titiz bir politikacı olması nedeniyle günümüz gerçekliğini Kemalistlerden daha iyi değerlendirmekte ve bizim rolümüzü daha iyi anlamaktadır. Hiç kuşkusuz onun siyasal

¹²⁷ Adıgüzel, 2004:94

¹²⁸ Akarslan, 1990:44,45

¹²⁹ Adıgüzel, 2004:94

yardımına ve desteğine ileride de başvuracağız. Onunla dostluğumuzu sürdürmemiz ve kendimize bağlamamız gerekir.”¹³⁰

Bu mektup bize, Çiçerin’in Kemalistlere ve onların Sovyet politikalarına ne kazandırıp kazandırmayacağı hakkındaki düşüncelerini ve konulara hangi açıdan baktığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Kemalistler ve Enver Paşa gurubu hakkındaki karşılaştırmalı düşüncelerinin, bugün gelinen nokta itibarıyla ne kadar tutarsız olduğu ortaya çıkmaktadır. Çiçerin’e göre Enver Paşa daha gerçekçi bir politikacıdır, fakat yaşananlar ve tarih bunun böyle olmadığını Çiçerin’in yanıldığını ortaya koymuştur.

Yine Çiçerin’in TBMM ye ve onun temsilcilerine bakış açısını yansıtmayı bakımından, Moskova’daki heyete söylediği şu sözler çok manidardır. *“Sizin Ermenileri yenmeniz bir emperyalizmdir. Bir emperyalist devlet böyle bir antlaşma yapmaya nasıl gelir. Sizin Ermenilere yaptığınız zulümler, katliamlar Rusya Müslümanlarının kalbinde yaralar açmıştır, bizi üzmüştür.”¹³¹* Çiçerin’in bu ifadesi, Çiçerin’in Ermeni tezlerine inandığını ve olayları bu doğrultuda değerlendiren biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarıda bir mektubuna ve ifadesine yer verdiğimiz Çiçerin’in güttüğü siyasetin aslında neleri amaçladığını ve niteliğinin ne olduğunu, Türkiye’nin, SSCB ile yeni kurmaya başladığı dostluk ilişkilerine zarar vermeye çalışacak, ilişkileri bozmaya yönelik faaliyetlere kalkışacak olanların bulunacağını tahmin eden Neriman Nerimanov, Büyükelçi Ebilov’a yazdığı bir mektupta net olarak ifade etmektedir, şöyle ki:

“... Bir şeyi kesinlikle unutmamalıyız, Rusya’da ve Türkiye’de belli bazı kişiler vardır ki, bunlar iki tarafın arasını bozmaya çalışıyorlar. Siz buradayken, ben, size taşnaklar bu yolda çalışıyor diyordum. Şimdi anlaşılıyor ki, Güney Kafkasya’nın bütün karşı devrimcileri bu görüşte birleşip güzel Kafkasya’yı kan ocağına çevirmek istiyorlar...

... Yoldaş

¹³⁰ Rem Kazancyan, (2000): *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922)*, Kaynak Yayınları, (çev: Arif Acaloğlu), İstanbul:37,38

¹³¹ Şamil Qurbanov, (2003): *Atatürk ve Nerimanov*, Bakü:39

*Çiçerin'in Doğu politikalarını oluşturan bütün düşünceleri tamamıyla yanlıştır: İran bu yüzden bizden uzaklaştı. Çiçerin, İngilizler ile anlaşarak bizim elimizle İran'ın devrim ışığını söndürdü. Şimdi ise Türkiye hakkında büyük yanlışlar yapıyor, karşı devrimciler ile sanki aynı safı tutuyor...*¹³² Çiçerin'in TBMM heyetine bakışını, değerlendirmesini en iyi şekilde Nerimanov'un mektubu ortaya koymaktadır. TBMM'nin Sovyetler Birliği ile bir anlaşmaya varmasının önündeki en büyük engel Çiçerin idi. Bu engelin aşılması için bir dosta şiddet ile ihtiyaç vardı. Lenin ile olan yakınlığı ve Azerbaycan Devlet Başkanı olması dolayısıyla bu insan Neriman Nerimanov'dan başkası olamazdı.

TBMM 1921 yılını Şubat ayında, Ali Fuat (Cebesoy), Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Dr. Rıza Nur'dan oluşan bir heyeti SSCB devletinin ileri gelenleri ile görüşmeler yapması ve verilmesi kararlaştırılan yardımın alınması için Moskova'ya gönderdi. Heyete Mustafa Kemal Paşa tarafından Bakü üzerinden Moskova'ya gitmesi ve Nerimanov ile görüşmesi tavsiye edildi. TBMM heyeti önce Bakü'ye geldi.¹³³ Bakü'ye gelen Türk Temsil Heyeti Neriman Nerimanov tarafından kabul edilmiş ve Nerimanov, Lenin'e özel bir mektup yazarak Behbud Şahtanski ile birlikte onları Moskova'ya göndermiştir.¹³⁴

Nerimanov'un çok güvendiği Behbud Şahtanski'yi ve mektubunu TBMM heyetiyle birlikte Moskova'ya göndermesi şüphesiz ki kurulması planlanan Türk-Sovyet ilişkilerinin oluşmasında ve menfi neticeler vermesinde son derece önemli yer tutmaktadır. Şüphesiz ki Türk-Sovyet ilişkilerinin oluşmasını sadece Nerimanov'a indirgeyemeyiz, o dönemlerde ilişkilerin kurulmasında farklı yollar da denenmiştir. Bunlardan bir tanesi Karakol Cemiyetidir.

Karakol Cemiyeti, Baha Sabit vasıtası ile, Mustafa Kemal Paşa, önce Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfi ve akabinde Halil Paşa aracılığı ile Kafkasya'da Bolşevikler ile ilişki kurmuşlar ve Türk Kurtuluş Savaşına Sovyet Rusya'dan yardım ve destek sağlamaya çalışmışlardır. Bu sırada Bakü'de ilişkilerde aracı olmak üzere, çeşitli Türk

¹³² Adıgüzel, 2004:96,97

¹³³ Aynı eser., s.94-98

¹³⁴ Qurbanov, 2003:33

guruplarının bir araya gelmesi ile “*Türk Komünist Fırkası*” adı ile bir de teşkilat oluşturulmuştur.¹³⁵

Ancak bu girişimler beklenen neticeleri vermediği gibi zaman zaman kontrolden çıkarak müstakil davranmışlardır. Ya da Sovyetlerin etkisinde kalarak, Anadolu’ya Sovyet fikir ve politikalarının taşınması konusunda doğrudan ve dolaylı olarak aracı olmuşlardır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, heyetin Çiçerin engelini aşamaması, TBMM’nin Sovyetler ile ilişki kurmasında aracı olanların TBMM tarafından tam kontrol edilememesi noktasında Nerimanov’un girişimi ve mektubu son derece önem arz etmektedir. Bu durumda mektuba aşağıda yer vererek analizini yapacağız.

“*Aziz Vladimir İliç:*

Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilci Heyeti, bizim temsilcimiz Behbud Şahinski ile birlikte Moskova’ya geliyorlar. Ben burada Türkiye temsilcileri ile geniş ve etraflı görüşmeler yaptım. Ben, Türklerin İngiltere’ye karşı çıkarak kendi kaderlerini tertemiz bir gönülle bize bağlamak istediklerinden asla şüphe etmiyorum. Onlar için en önemli mesele Ermeni meselesidir. Bu meseleyi kendi lehlerine çözebilmek için azami gayret gösteriyorlar. Ben, Batum ve Arhengilsk hakkında konuştum. Lakin onlar “Ermeni meselesi bizim ölüm kalım meselemizdir. Eğer biz bu meselede lehimize bir karar alamazsak halk bizim arkamızdan gelmez. Bu yüzden bu meselenin bizim lehimize çözümlenmesi, bizim halk arasında gücümüzü artırır” diyorlar.

Şüphesiz onlar İtilaf Devletleri’nin aleyhindedir. Onlar, bizimle birlikte, İngiltere’ye karşı kanlarının son damlasına kadar vuruşmaya hazırdırlar. Fakat, Moskova, Ermeni meselesi yüzünden¹³⁶ Türkleri kendinden uzaklaştırırsa, onlar incinir ve üzüdür, İngiltere ile anlaşma yollarını arayabilirler. O zaman nelerin olabileceğini düşünmek gerekir.

Müslüman Doğu dünyasında, Avrupa emperyalizminin esaretinden kurtulmak için ayağa kalkan Türkler, özgürlükleri uğrunda savaştıkları gibi şöhretlerini de gittikçe arttırmaktadır. Mukaddes savaş (Cihad) ilan etmekle biz, kendimizde buna destek

¹³⁵ Betül Aslan, (2004): *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul:35

¹³⁶Vladimir İliç Lenin, mektubu 19 Şubat 1921 günü okumuştur. Mektubun içinde bulunan altı çizili sözler, orijinal nüshada Lenin tarafından altı çizilmiş sözlerdir. Mektupta geçen, önemli bulunduğu yerleri bu şekilde belirtmiştir.

vermiştik. Eğer şimdi Türklerden yüz çevirirsek, biz Müslüman doğu milletleri arasında bütün nüfuzumuzu kaybederiz, hem de bizim için felaketli neticeler verebilecek doğu cephesini açmış oluruz. Eğer İngiltere bu durumdan istifade ederek yinede Polonya ve Romanya'nın katılması ile batı cephesi açsa, çok zor bir durumda olduğumuz bu zamanda bizim durumumuzun ne olacağını düşünmek mümkün olmaz.

Aziz Vladimir İliç, felaketi önceden görüp ve sizden hiçbir şeyi saklamamayı gerekli sayıyorum. Onlar bana inanıyorlar ve hiçbir şeylerini saklamıyorlar. Durum hakkında ve bütün uzak muhtar cumhuriyetlerin bizimle münasebeti hakkında bende sözlü ve yazılı bilgiler var. Bütün bilgilerde, Sovyet Rusya'nın sömürgeci bir siyaset yürüttüğünden söz ediliyor.

Fevkalade komisyonun ve özel şubenin ajanları o cumhuriyetlerin hepsinde yerli sorumlu işçilerin korkuya salmışlar. Bu organlar her yerde milliyetçi arıyorlar ve görüyorlar ki ilk sırada bu organların ajanları ve merkezden gönderilmiş başka işçiler en kaba milliyetçilerdir. Bu işçiler merkezin dikkatini çekmek için yalan haber yayıyorlar ve böylece gergin bir durum yaratıyorlar.

Bütün bunlar yerli işçiler için tahammül edilemez bir durum yaratıyor ve doğunun kurtarıcısı olmak itibarıyla Sovyet Rusya'nın güvensizliğinin güçlendiriyor.

Daha geçen yıl ben Afganistan'ı kendi tarafımıza çekmeyi teklif etmişim. - Merkezi Komite benim verdiğim bilgiler- imkan vermediler. Hatta Afganistan'ı bizim aleyhimize çevirdiler ve belirli yönlerden Hindistan'a tesir edebilme imkanından bizi mahrum ettiler. Böylece Türkistan'da da durumu kötüleştirdiler.

Ben düşünüyorum ki kendilerini, her işi Sovyet Rusya'nın lehine yapanlar gibi gösteren yoldaşlar, belki de İngiltere'nin ajanlarıdır.

İş o noktaya ulaşmıştır ki, sizden başka hiç kimseye inanmıyorlar ve şimdiye kadar bu yüzden tahammül etmişler ki, bu savaş bitmek bilmek bilmiyor.

Açıkça söylemek gerekirse, Buhara'da, Hive'de ve İran'da devrimden sonra çok şeyler kaybettik. Fakat bütün bunlara rağmen, doğu halkları size hala inanıyor ve kendi kaderini tayin etmede sizin evvelki fikrinizin, ne zaman hayata geçeceğini öğrenmek istiyor. Şimdi doğuda son derece gergin olan bu durumda biz Türkler ile savaşa

başlasak, bu bizim doğu politikalarımızın iflasi olacaktır. Eğer batıda durumumuz güçlü olsaydı, biz oluşacak bu durumdan korkup çekinmezdik.

*Ben sizi başka bir meseleden de haberdar etmeyi bir borç sayıyorum. Yoldaş Çiçerin, doğu meselesini karıştırıyor. O, Ermeni meselesinde Ermenilerin görüşlerine çok fazla değer veriyor. Ve yalnız Ermeni meselesinden dolayı Türkler ile aramızın bozulmasından nelerin ortaya çıkacağını dikkate almıyor. Ben kesin olarak söylüyorum: Kafkasya'da, Gürcistan'da ve Dağıstan da oluşmuş şimdiki durumdan Azerbaycan'ı kesin olarak elimizde tutmak istiyorsak biz ne pahasına olursa olsun Türkler ile güçlü bir ittifak kurmak zorundayız. Ben tekrar söylüyorum bu ittifak bize bütün Müslüman doğuyu verir. Ve bunun sayesinde ışısız doğu politikamız neticesinde oluşmuş genel memnuniyetsizlik ortadan kalkar ve bu yolla biz fitne silahını İngiltere'nin elinden almış oluruz.*¹³⁷

Neriman NERİMANOV

Şubat 1921

Neriman Nerimanov, Lenin'e gönderdiği mektupta heyetimizin görüşmeler esnasında, aşmakta sıkıntı duyulan konuları, çok iyi örnekler ile analiz etmiş ve heyetimizin lehte sonuç alabileceği bir noktaya taşımıştır. Mektubun orijinal metninde bizimde altını çizerek verdiğimiz yerler Lenin tarafından siyah kalemle çizilmiştir. Mektupta altı çizili yerleri ele alacak olursak, bunlar sırasıyla heyetimizin Moskova ile görüşmeler yapmaması ve bu durumda etkili olan kişi ve konular, Ermeni meselesinin bizim için önemi ve ileride yapılması düşünülen ittifakın ne derece önemli olduğudur.

Temsil heyetinin Rusya'ya gidiş amaçlarına bakarsak ortalama, bahsi geçen konuları dile getirip üzerinde bir anlaşma yaparak, Sovyet Rusya'dan maddi ve siyasi destek almak olduğunu göreceğiz. Bu mektupla temsil heyeti ulaşmak istediği neticelere bir üst düzey Sovyet bürokratinin Lenin'e yapmış olduğu telkin ile ulaştığını görmekteyiz. Lenin'in Nerimanov tarafından gönderilen mektuba ne kadar önem verdiğini ve alacağı kararlara ne kadar temel teşkil edeceğini, mektubun kenarına düştüğü şu notla daha net görmekteyiz.

¹³⁷ Adıgüzel, 2004:103, 104, 105, 106

“Yoldaş Stalin! Mektup hakkında görüşünüzü yazın. Mektubu, merkezi komitenin bütün üyelerine verin. Onlara rica ediniz ki, mektubu okusunlar ve aşağı bölüme mektubu okuduklarını yazarak imzalasınlar. Sonrada mektubu bana geri göndermenizi rica ederim.”

19 Şubat

Lenin (İmza)

Mektubun üzerinde başka notlar ve imzalarda var.

“Geri veriyorum”

N. Krestinski, L.Serebryakov

22 Şubat 1921

“Okudum”

Zinoyev, Radek, A.İ. Rikov, M. Kalanin

22 Şubat

“ Zannımca Nerimanov sınırların durumunu anlatmakta $\frac{3}{4}$ oranında haklıdır”

İ. Kamanev

“Okudum”

N. Buharin

“Eğer hata yapmıyorsam mektupta bahsedilen heyet gelmiş olmalıdır. Bu heyeti kimse kabul etmiyor. Merkezi komitenin çalışanlarından biri bana, onların geldiğini söyledi. Bu yüzden, Perşembe günü merkezi komite de bütünüyle bakmak gerekir.”

N. Buharin

Mektubun üzerindeki notlar, mektubun ciddi olarak okunduğunu (hiç olmazsa Lenin tarafından) açık olarak göstermektedir. Buharin’in yazdığı notta “bu heyeti kimse

kabul etmiyor”¹³⁸ ifadesi bize temsil heyetinin Moskova da diyaloga geçme konusunda ne kadar sıkıntı yaşadığını farklı biri tarafından ortaya koymaktadır. Bu arada üzerinde durulması gereken bir diğer ayrıntı da mektubun Lenin tarafından okunduktan sonra Stalin’e gönderilmesidir. Biz şunu biliyoruz ki heyetimiz daha Bakü’de iken Nerimanov eğer Lenin ile görüşemezler ise Stalin ile görüşmelerini tavsiye etmişti. Süreç bize gösteriyor ki Nerimanov’un Moskova’yı çok iyi tanıdığını ve yapılması düşünülen Türk- Sovyet antlaşmasına ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

2.4. Türkiye’de ve Azerbaycan’da Elçiliklerin Açılması

Milli Mücadele’nin ilk günlerinden itibaren Bolşevikler ile ilişki kurmak ve temas sağlamak önemli görülmüş ve bu konuda merkez olarak Bakü ön plana çıkmıştır. Daha önceleri Bolşevikler ile birçok kişi vasıtası ile temas sağlanıp ilişkilere girilmiştir. 27-28 Nisan 1920’de Azerbaycan’da Sovyet Hükümetinin kurulmasından sonra, TBMM bir süre bu vasıtacıklardan istifade etmeye devam etmiştir.¹³⁹ Bu arada, Moskova’ya bağlı olarak ortaya çıkan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine, dış ülkelerde temsilci bulundurma hakkı tanınmıştı. Bu durumu öğrenen¹⁴⁰şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği 21 Temmuz 1336 (1920) tarihli bir şifre telgrafında şöyle diyordu:

“Bakü’de bir sefirimizin bulunması pek lazımdır ve sürati izamını arz ederim. Ve gidecek zatın... amele ve askere kendisini sevdirecek derecede olması, Anadolu vilayeti halkından bulunması ve bir lisan bilmesi menfaatimize daha muvafık olacağını arz eylerim.”¹⁴¹

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, dışişleri bakanlığına vekâlet eden Ahmet Muhtar Bey’e bu husus da gerekenin yapılması direktifini vermiştir. Bu direktif

¹³⁸ Adıgüzel, 2004:106,107

¹³⁹ Aslan, 2004:157

¹⁴⁰ Mehmet Saray, (1995): *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:9

¹⁴¹ Bilal Şimşir, (1993): *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları-I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:399

çerçevesinde harekete geçen Ahmet Muhtar Bey istenen vasıflara haiz Türk Büyükelçisinin Memduh Şevket (Esental) Bey¹⁴² olduğunu Atatürk'e bildirmiştir.¹⁴³

Dışişleri Bakanlığında Şark Cephesi Kumandanlığına gönderilen 22 Temmuz 1920 tarihli şifre telgrafta ki bu telgraf Kazım Karabekir'in 14-6.Ağustos.1920 tarih ve 460 numaralı telgrafına cevaptır. Azerbaycan Hükümeti ile sürekli diplomatik ilişkilerin kurulması gerektiğine inanan hükümetin; Bakü'ye şimdilik bir mümessil sıfatı ile gerekli özelliklere sahip Memduh Şevket Esental Beyi tayin etti; Memduh Şevket Beyin, önce Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa, sonra Nahçıvan'da ki Halil Paşa ile görüşmesini müteakip yoluna devam edeceği ve bir hafta önce Ankara'dan hareket ettiği bildiriliyordu. Memduh Şevket Bey, 15 Ağustos 1920'de TBMM tarafından Azerbaycan'a mümessil ve murahhas olarak Yüzbaşı Ömer Lütfü Efendi de Askeri ateşe olarak atanmıştır.¹⁴⁴

Aynı gün; Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kafkasya'nın diğer cumhuriyetleri nezdinde TBMM Hükümeti mümessili mutemedi olan Memduh Şevket Efendiye başlıklı talimatında ise Memduh Şevketin görev alanları ve görevi ayrıntılı açıklanmıştır;

142 <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=81612.6.2008>; 29 Mart 1883 tarihinde Çorlu'da doğdu. Çiftçilikle uğraşan ailesinin maddi sıkıntıları nedeniyle hiçbir mektepten mezun olamadı. 1906'da intisap ettiği İttihat ve Terakki'de 1908'de müfettiş oldu, çok genç yaşlarda gizli politika işleriyle uğraşmaya, gizli kurumlara girip çıkmaya başlayan Memduh Şevket, Farsça, Fransızca ve Rusça da öğrenerek kendi kendisini yetiştirdi. İttihat ve Terakki Fırkası'nda Kara Kemal'in siyasi cephe yardımcılığına üstlendi, Mütarekede İtalya'ya kaçtı, İzmir'in işgalinde geri döndü. 1919'da Ali İhsan Bey'le birlikte Mesleki Temsil Programını hazırladı ve bu görüşü Halk ve Meslek dergilerinde de işleyerek Cumhuriyet dönemine taşıdı. Milli Mücadele'de Mustafa Kemal'e intisap eden, Memduh Şevket, 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti nezdinde Hükümet temsilcisi olarak görevlendirildi, 1924 yılında Rusların Azerbaycan Cumhuriyetini lağvetmeleri üzerine İstanbul'a döndü, 1925'te Tahran elçiliğine atanıncaya kadar Galatasaray ve Kabataş Liselerinde tarih, coğrafya öğretmenliği yaparak geçimini sağlamaya çalıştı. 1925'de, Mesleki temsil görüşünü benimseyen eski arkadaşlarıyla birlikte Meslek gazetesini çıkardı, siyasi rakiplerini tasfiye için İzmir Suikastını plânlayanlarca, bu işten zarar görmemesi için elçilikle yurt dışına gönderildi (1926). 1930'da Elazığ'dan milletvekili yapılan Memduh Şevket Esental, 1933 yılında memur-milletvekili olarak Kabil, ardından Moskova Büyükelçiliğiyle görevlendirildi. 1941 yılında Bilecik milletvekili olarak yeniden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne döndü. Bir yıl sonra da 1945 yılına kadar sürdüreceği Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne getirilen Memduh Şevket, II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Almanya'nın yanında yer alan Turancıları desteklerken, 1945'in başında Japonya ile ilişkilerin kesilmesi, Almanya ile Japonya'ya savaş ilanı konularında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilen önergelere imza koydu. 1945'de CHP Genel Sekreterliğinden ayrılan Memduh Şevket, 1947'de Peker'e kırmızı oy veren 35. kişi olarak, CHP'nin 7. Kurultayında liberal politikacılar kuşağının partide öne çıkmasına katkıda bulundu. Son yıllarında aktif siyaseti bırakarak, eski öykülerini derleyip yayımlayan ve yeni öyküler yazan Memduh Şevket 16 Mayıs 1952 tarihinde Ankara'da öldü.

¹⁴³Saray, 1995:9

¹⁴⁴ Esin Dayı, (2000) "Atatürk ve Türk Dünyası", Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, *Atatürk 4. Uluslar arası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, cilt 1, Ankara:519

Ankara, 15.8.36.(1920)

“Esasen Azerbaycan’da ifayı vazife edeceksiniz; fakat Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki berzah, kadimden bir çok akvama makar olduğu gibi bugünde Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni hükümetlerine mekan olup, aralarında dahi pek şiddetli ihtilafat ve pek muğlak hudut mesaili mevcut olduğundan ve bu mühim hadisatın-hassaten bugün- Türkiye ile şiddetli alakası bahir bulunduğundan yalnız Azerbaycan ahvali ile iktifa olunmayarak bütün berzah üzerinde cereyan eden vaka-i umumiyi bir nazar altında bulundurmak ve ehemmiyeti mahsusayı haiz görünen hadisat kabil olduğu kadar yakından takip ve tetkik olunarak, hariciye vekaletine mümkün olan sürat ile malumat ita kılınması iktiza eder.

Vazife hakkında tafsilat bervechi atidir:

a. Elyevm Azerbaycan’da mevcut hükümetin hangi esasat dairesinde, ne derece muvaffakiyet ile teşkil ve tanzim kılındığı,

b. Bu gün mevkii iktidarda bulunan zevatın kimler olduğu, ne fikirde buldukları, aralarında ihtilafı nazar olup olmadığı ve ihtilaf varsa neden ibaret olduğu ve hükümete muhalif fırkaların kudreti ve muhalif fırkalar azasının şahsiyeti ve suretle çalışmakta oldukları,

c. Azerbaycan’da Türkiye ve Osmanlı Türkleri hakkında, muhtelif mehafilde ne gibi eftar mevcut olduğu,

d. Azerbaycan ile Gürcistan, Ermenistan arasında mevcut ve muhtelifi mesailin neden ibaret olduğu,

e. Azerbaycan Gürcistan, Ermenistan dahilinde ahvali iktisadiye ve mahaliyenin ne merkezde bulunduğu,

f. Osmanlı Türklerinden olup elyevm Azerbaycan’da bulunan zevatın ne ile, nerelerde meşgul oldukları,

g. Rus Sovyet Cumhuriyeti ile bu hükümetler arasındaki münasebatın neden ibaret olduğu,

h. Türkiye hükümeti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında münasebat tesisine mani ihtilafatın izalesi ve ne suretle mümkün olabileceği ve İngiliz tahrikatının ne derece müessir olduğu,

ı. Şimali İran'da mevcut Türkler ile Azerbaycan arasında bir münasebet mevcut olup olmadığı ve mevcut ise ne halde bulunduğu, değil ise ne suretle tesis olunabileceği noktaları tetkik olunacaktır.

Bu tetkikata –hem civarı hasebi ile –İran ve Türkistan ve Rusya ahvali hakkında alınacak malumatın dahi ilave olunmasını ihtara lüzum yoktur.”¹⁴⁵

Umuru Hariciye Vekili

Bakü temsilciliğine atanan Memduh Şevket Bey, dışişlerinden kendisine verilen talimatı alarak, 15 Ağustos 1920'de Ankara'dan ayrılmıştır.¹⁴⁶ Memduh Şevket Bey, TBMM Hükümetinin yurt dışındaki ilk resmi temsilcisi olmuştur.¹⁴⁷

Yukarıda tam metnini verdiğimiz talimattan anlaşıldığı gibi ağırlıklı olarak görevlendirme siyasi idi. Fakat, bu siyasi görevlerin yanı sıra, Memduh Şevket Bey'in ilgilenmesi gereken birçok iş vardı. Özellikle harp esirleri sorunu bunların başında geliyordu. Ayrıca Azerbaycan Sovyet hükümetinden Anadolu'ya yardım sağlamak da birinci öncelikte üzerinde duracağı konulardandı.

Memduh Şevket Bey, kısa sürede Azerbaycan hükümet çevreleri ve Azerbaycan halkı tarafından sevilmiş, Azerbaycan Türklerinin güvenini kazanarak samimi dostluklar kurmuş ve birçok sorunu da kurduğu dostane ilişkiler ile halletmesini bilmiştir.¹⁴⁸

Bakü'de ki mümessilimiz Memduh Şevket Bey vasıtasıyla kurulan karşılıklı ilişkilerde görüşülen esas konulardan biri de, Türkiye'de Azerbaycan diplomatik temsilciliğinin açılmasıyla ilgiliydi. Azerbaycan dışişleri komiseri Mirza Davut Hüseyinov, “hükümetinin, devletin yeniden kurulmasıyla yoğun olarak ilgilenmesi ve Transkafkasya Cumhuriyetleri ile ilişkilerin rayına oturtulması çalışmalarından dolayı,

¹⁴⁵ Şimşir, 1993:397,398

¹⁴⁶ Aslan, 2004:162

¹⁴⁷ Aslan, 2004:164

¹⁴⁸ Aslan, 2004:165,166

Ankara'ya temsilci gönderemeyeceklerini" üzümlere dile getiriyordu. Gerçekte ise Azerbaycan, Rusya'nın izni olmadan bu adımı atamazdı.¹⁴⁹ Rusya ile gerekli yazışmalardan sonra haziran 1921 de İbrahim Ebilov¹⁵⁰, Azerbaycan'ın Ankara hükümeti nezdinde tam yetkili temsilcisi olarak atandı.¹⁵¹ İbrahim Ebilov 25 kişiden oluşturulmuş heyet ile Eylül 1921'de Ankara'ya gönderildi.¹⁵²

İbrahim Ebilov 11 Ekim'de, temsilcilik elemanlarının bir kısmı ile birlikte Ankara'ya geldi. 14 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa, İbrahim Ebilov'u Yusuf Kemal Bey'in de katıldığı bir törenle kabul etti. İlk olarak İbrahim Ebilov, güven mektubunu TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal'e sunarken şu konuşmayı yapmıştı.¹⁵³

Muhterem Gazi Hazretleri,

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve şanlı ordusunun baş kumandanı zat-alileri vasıtası ile Azerbaycan içtimai şura hükümetinin ve Azeri Türklerinin kardeşlik selamını huzur-u alilerine müsaadenizle takdim ederim...

¹⁴⁹ Eldar İsmayılov, (2005):“Atatürk Döneminde Azerbaycan-Türkiye Diplomatik İlişkileri (1920-1922)”, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi (8-12 Aralık 2003-Ankara)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: II, Ankara:1507,1508

¹⁵⁰ Aslan, 2004: Meherrem oğlu İbrahim Ebilov, 1881 yılında Nahçıvan'ın Ordubad şehrinde doğdu. İlk tahsilini Ordubad mektebinde alan Ebilov, 1902'de çalışmak için Mahaçkala'ya gitti. Kısa bir süre sonra Bakü'ye geldi ve Balahan'daki petrol tesisinde, ardından da demiryolunda ateşçi yardımcısı olarak çalıştı. 1905'te Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDRP)'ne girdi. Yasal olmayan yayınları yaymak suçundan hapisaneye atılan Ebilov, hapisten çıktıktan sonra Mahaçkala'ya gitti. 1907 ilkbaharında Hazar Ticaret Donanması denizcileri grevinin oluşumuna faal olarak katıldı. 1907 Eylül ayında, Bolşevik işçi Seferaliyev'in cenazesinde yapılan gösteriye katılan Ebilov, mutlakiyete karşı inkılapçı mücadelenin sürdürülmesini isteyen bir konuşma yaptı. 1908 yılında, İran inkılâpçılarına yardım için İran'a gönderildi. 1909'da Bakü'ye döndü ve parti işlerini yürütmeye devam etti. 1912 yılında yasal olarak çıkan *Baki Hayatı* gazetesinin redaktörlüğünü yaptı. Bu gazetede H. Sultanov, D. Bunyadzade, A.H. Resulzade ve diğer bir çok Bolşevik çalışmakta idi. 1913 yılında tekrar tutuklandı ve Astrahan'a sürgün edildi. 1918 Eylül'ün de, Bakü Bolşevik liderlerinin hapsolunduğu Zakaspiy'e, onlara yardım etmek için geldi. Ancak Krasnovodsk'ta yerli inkılap karşıtları onu yakalayarak, birkaç ay hapsedtiler. Krasnovodsk hapisanesinde İbrahim Ebilov'un koğuş arkadaşı olan Süleyman Nuri, anılarında o günleri ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Azerbaycan'da Müsavat hakimiyeti esnasında Ebilov, Sağ Hükümetçiler Fraksiyası'nın parlamento üyesi oldu. 1-8 Eylül 1920 tarihleri arasında yapılan I. Doğu Halkları Kurultayı'nı oluşturduğu “Propaganda ve Eylem Sovyeti”nin sekreteri olarak çalışan Ebilov, 1921 yazında Azerbaycan'da II. Komitern delegesi oldu. Ağustos 1921'de ASSC'nin Türkiye'deki diplomatik temsilcisi olarak atanan Ebilov, Ankara'da başta Mustafa Kemal Paşa ve TBMM Hükümeti üyeleri ile oldukça iyi ilişkiler kurdu. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine büyük çaba gösterdi.1922 yılı Kasım ayında, Kafkas Ötesi Federatif Sovyet Cumhuriyetleri Türkiye temsilciliği görevine getirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın özel daveti ile I. Türkiye İktisat Kongresi'ne katılmak üzere gittiği İzmir'de 23 Şubat 1923 tarihinde vefat etmiştir.

¹⁵¹ İsmayılov, 2005:1508

¹⁵² Esmeralda Yusuf Kızı Hasanova, (1994):“ Sovyet Azerbaycanı”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Blidiriler*, VI. Cilt, IX. Dizi-11, TTK Basımevi, Ankara:2193

¹⁵³ Aslan, 2004:184,185,186

Rusya İnkılabı Kebiri sayesinde esaretten halas ve muratlarına nail olan Azeri Türkleri bir vücut gibi Türk halkının şadanlığını kendi şadanlığı ve matemini kendi matemini bilerek son katre kanları kalıncaya kadar Türkiye'nin ve bütün şark mazlumlarının halas olması için aziz evlatlarını kurban etmekten vazgeçmezler. İki kardeş olan milletlerin mabeyninde olan rabita ve alakanın en arzu edilecek derecede tekamül maksadı aliyesi ile irsal edildiğinden dolayı zatı alilerin ve Türk efkari mukaddesinin erkanı olan meclisi millinin yardımı ile nail olacağıma eminim..."

Muhterem Gazi Hazretleri

*"İkinci defa olarak hükümetin ve Azeri arkadaşlarınızın samimiyet selamını takdim ederek Türk ordusunun son defa muharebe etmekle düşmanı, büsbütün mahvedip büyük galebelere nail olmağı mümessili olduğum Azeri Türklerinin ve bütün şark İslamlarının arzusu olmaya emin olmanızı istirham ederim."*¹⁵⁴

Yukarıda bazı kısımlarına yer verdiğimiz konuşma metninde görüldüğü gibi, ülkemize gelen Azerbaycan temsilcisi Türkiye ile olan kardeşliklerinden ve Türklüklerinden ifade buyurmuştur. Azerbaycan temsilcisi İbrahim Ebilov, Sovyetler Birliği döneminde, temsil ettiği Azerbaycan halkının Türklüğünü ifade ederken üstü kapalı bir mesaj vermiyor bilakis herkesçe malum olan-ki buna Sovyet Rusya da dahil bir gerçeği ifade ediyordu.

TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa, kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcisi İbrahim Ebilov'a cevaben şu konuşmayı yapmıştır:

"Muhterem Mümessil Hazretleri, Azerbaycan Türklerinin ve içtimai Azerbaycan Şura Hükümetinin kardeşlik selamına TBMM ve bu meclisin ordusu namına zatı alileri vasıtasıyla yine kardeşçe mukabele etmekle bahtiyarım. Türkiye halkı, TBMM ve onun ordusu Azerbaycanlıların ve mümessili olduğunuz hükümetin hakkında gösterdiği asarı samimiyet ve teveccühten mütehasıs ve memnundur..."

Rumeli ve Anadolu halkı Azeri kardeşlerinin kalbi kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz tuhfei selamın ne kadar derin ve ali hissini eseri olduğunu taktir eder ve bu selamı alırken Azeri Türklerinin de bir daha esarete

¹⁵⁴ Şimşir, 1993:406,407

düşmemeleri ve haklarının payıml edilmemesi temenni ve arzusunı izhar eyler. Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz olduğu için onların muratlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir. Türk'ün saadeti ve mazlumların halası yolunda Azerbaycan Türklerinin de kanını dökmeye amade bulduklarına dair olan beyanatınız istilacılara karşı Türk'ün ve mazlumların kuvvetini arttıran pek kıymetli bir sözdür.

TBMM'nin ve Hükümetinin iki kardeş millet arasındaki revabıt ve alakanın daha rasin ve daha metin bir hale konulmasına bütün kuvvet ile çalışacağını ve bu babda zatı alinize elden gelen her türlü muavenetleri ifa edeceğini temin eylerim..."¹⁵⁵

Yukarıda yer verdiğimiz Mustafa Kemal ve İbrahim Ebilov'un konuşmalarından şu ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan ile Türkiye arasında kurulan ilişkiler, sıradan bir diplomatik ilişkiden ziyade iki kardeş milletin derin bir hasret ve muhabbet ile birlikte olmasıdır.

İbrahim Ebilov'un Ankara'ya gelişinden ve yaşanan bazı aksamalardan sonra 18 Kasım 1921 saat 1'de Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti bayrağı, yapılan büyük bir merasimle, Ebilov'un ricası üzerine TBMM Reisi ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'nın cebeci semtindeki temsilcilik binasından çekildi.¹⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Azerbaycan'ı ile ilişkilerin ve diplomatik münasebetlerin kurulmasını değerlendirmesi bakımından aynı gün yapmış olduğu konuşma çok önemlidir.¹⁵⁷

“Sefir Hazretleri,

Bugün bize meserretli bir bayram yaşattığınızdan dolayı büyük millet meclisi ve hükümeti ve şahsım namına teşekkür ederim. Bu bayram gününün benim için mesut bir ciheti daha vardır ki, o da müstakil Azerbaycan Şura Hükümetinin sancağını çekmek şerefini bana bahsetmiş olmasıdır...

Efendiler; sefir hazretleri işte böyle bir memlekette Azerbaycan'ı temsil ediyorlar. Bu mahiyeti temsildeki mana ve kıymet büyüktür. Azerbaycan ile Türkiye

¹⁵⁵ Şimşir, 1993:408

¹⁵⁶ Aslan, 2004:190

¹⁵⁷ Yusuf Kızı Hasanova, 1994:2194

arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin tevlit ettiği rabitadan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haizi kıymet ve ehemniyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve telaki noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu mevki mahsusunu, vazifesini pek mühim kılmaktadır. Bu vaziyetin yanında Anadolu'yu göz önüne getirmenizi rica ederim...

Aziz arkadaşımız Ebilov hazretleri; bugün Azerbaycan'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimi bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum; filhakika sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi... ”¹⁵⁸

Azerbaycan SSC'nin yetkili elçisi İbrahim Ebilov'un Türkiye'de ki faaliyeti ilk önce, tabi ki, Azerbaycan-Türkiye kardeşlik münasebetlerinin geliştirilerek genişletilmesine doğru yöneltilmiştir. Yerel ortamı, Doğu Anadolu'nun ekonomisini özenle araştıran Azerbaycan diplomatı şöyle bir sonuca varmıştır, savaşlar ve yıkıntılar sonucunda ciddi zararlar görmesine rağmen Türkiye ekonomisi, dış ticari ilişkilerini geliştirmek yönünde yararlı potansiyele sahiptir.¹⁵⁹ Fakat Azerbaycan'ın Ankara'da ki temsilciliği, tam faaliyete geçtikten sonra, Moskova'nın çıkardığı zorluklar ile karşılaştı. Rusya, Azerbaycan'ın Türkiye ile doğrudan ilişkilerini kıskanarak, temsilciliğin işini engelliyordu. Rusya bunun için çeşitli yollar deniyordu. Ayrıca Rusya, sadece Azerbaycan'ın değil, diğer Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin de Türkiye ile doğrudan ilişki kurmasını istemiyordu. Fakat tüm olanlara rağmen Azerbaycan-Türkiye diplomatik ilişkilerinin varlığı bile çok önemliydi.¹⁶⁰

İbrahim Ebilov bir diplomat olarak kendi misyonunun parlak bir biçimde başarı ile üstesinden geldi. O, genç Türkiye ile Sovyet Cumhuriyetleri arasında dostluk bağlarını pekiştirmesini bildi. İbrahim Ebilov Türkiye'de nam ve hürmet sahibiydi. Türkiye Türkçesini mükemmel bilmesi, halk adet ve geleneklerini tanınması ve onlara saygı göstermesi tüm bunlar ülkede bulunduğu, oldukça kısa sürede İbrahim Ebilov'a

¹⁵⁸ Şimşir, 1993:410,411

¹⁵⁹ İnkılap Velibeyoğlu Alibeyov, (2000): “Sovyet-Türk Münasebetlerinin Kurulması ve Geliştirilmesinde Azerbaycan'ın Rolü”, Atatürk I. Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:693

¹⁶⁰ İsmayılov, 2005:1508,1509

göre geniş Türk toplumu çevrelerinde saygı ve sevgi kazandırmıştır. Özellikle Mustafa Kemal Paşa tarafından fazla teveccüh görmekte idi.¹⁶¹

Atatürk, Ebilov'a karşı oldukça sıcak davranmış, onunla sık sık buluşmuş, Rusya ile yapılmış tüm görüşmelerde iştirakini temin etmiştir. Mustafa Kemal'in Ebilov ile ilgili görüşlerini Rusya'nın sefiri olan S. Aralov hatıralarında şöyle ifade etmektedir: “...Atatürk İbrahim Ebilov'un yalnız fevkalade diplomat olmakla kalmadığını, aynı zamanda genç Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük dostu olduğunu tüm içtenliği ile anlatıyordu...”¹⁶² Büyük Atatürk ise İbrahim Ebilov'u “Azerbaycan ve Türkiye arasındaki samimi revabitini, kardeşliğin derecesini, uhuvveti ruhunda durmuş bir zat” diye karakterize etmiştir.¹⁶³

Ebilov diğer siyasetçiler tarafından da hep sevgi saygı gördü, fakat Bolşevikleri temsil ettiğinden dolayı değil kardeş Azerbaycan'dan biri olduğu için.¹⁶⁴ İbrahim Ebilov 1923 yılı 23 Şubatında İzmir'de iktisat kongresi zamanında vefat etti. Azerbaycan diplomatının ani ölümü Türkiye'de büyük hüznle karşılandı. “Aheng” adlı gazete şöyle yazıyordu: “Türkiye'de merhum Ebilov'u öz kardeşi gibi sevmeyen ve hürmet etmeyen bir kişi bile bulmak mümkün değildi. O, istiklal hareketinin en kritik döneminde öz kardeşimiz gibi aramızda bulundu. O, bizim için dert ve kader arkadaşı idi. Merhum Ankara'da en hoş silinmez iz bırakmıştır. İbrahim Ebilov en mihriban, hayırsever bir kişi idi.”¹⁶⁵

2.5. Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin Destek ve Mali Yardımları

Milli Mücadele'nin dış kaynaklarını ele alan araştırmacılar, her nedense Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin yardımlarını göz ardı etmişlerdir. Sovyet Rusya yardımları içinde dahi bunlar kaydedilmemiştir. Halbuki, Petrol ürünleri yardımıyla bulunan tek ülke, Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan'ın içinde bulunduğu sıkıntılı

¹⁶¹ Velibeyoğlu Alibeyov, 2000:696

¹⁶² Aygün Attar, (2002): “Atatürk'ün Kafkasya Politikası”, *Türkler*, Balkan Ciltevi, Cilt,12, Ankara:260

¹⁶³ Velibeyoğlu Alibeyov, 2000:696

¹⁶⁴ Attar, 2002:260

¹⁶⁵ Velibeyoğlu Alibeyov, 2000:696

durum dolayısıyla ciddi miktarda nakit para yardımı yapılamamışsa da, önemli miktarda petrol ürünü yardımında bulunulmuştur.¹⁶⁶

Azerbaycan'ın yapmış olduğu maddi yardımlara geçmeden önce, Türkiye'ye karşı giriştiği ve yaptığı, kardeşlik temelli emsali zor görülür destek ve yardımlarına değinmek isteriz.

Neriman Nerimanov İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüş bulunan İttihat ve Terakki Partisi elemanlarının ve geçmiş hükümetin memurlarının kurtarılması için çalışmalara başladı. İngiliz Hükümeti'ne, Bakü'de bulunan İngilizler ile, Malta'da tutulan Türklerin değiştirilmesi teklifinde bulundu. İngiliz Hükümeti, Nerimanov'un bu teklifini kabul etmedi.¹⁶⁷ Buna karşılık da, Azerbaycan, Bakü'de bulunan İngiliz esirleri iade etmeyeceğini bildirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve İzmir milletvekili Mahmut Esat Bey, Azerbaycan'ın, Malta'da ki Türk esirler özgürlüklerine kavuşmadıkça, kendisinin de İngiliz esirlerini iade etmeyeceğini açıklaması büyük bir övgü ve takdire karşılaşılmıştır. Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920 tarihinde, konuyla ilgili olarak başbakanlığa şöyle yazmış ve gereğini istemiştir:

“Azerbaycan Hükümetinin Malta'da ki vatandaşlarımız tahliye edilmedikçe İngiliz esirlerini iade etmeyeceğine dair İngiltere hükümetine ita ettiği cevaptan dolayı beyan-ı teşekkür edilmesi hakkında İzmir mebusu Mahmut Esat Bey tarafından verilip heyet-, celilerine tevdi takarrur eden tahrir suret-i musaddakası leffen takdim edildi efendim.”¹⁶⁸

Bu girişimden ayrı olarak, 19 Ağustos 1920 tarihinde TBMM Başkanlığına bir mektup yazan Nerimanov'un, TBMM'nin kurulmasından duyduğu memnuniyeti dile getiriyor ve emperyalistlere karşı verdiği mücadeleden dolayı Türkiye'yi kutladıktan sonra *“...emperyalizme karşı birlikte hareket etmekten başka yolumuz yoktur. Müslüman Türk Komünistleri, emperyalizme karşı yürüttüğünüz haklı kavganızda yanınızda olacaktır. Amacınıza ulaşabilmeniz için var güçleriyle size destek olacaklar*

¹⁶⁶ Aslan, 2004:103

¹⁶⁷ Adıgüzel, 2004:89

¹⁶⁸ Barış Doster, *Atatürk, 2004:Türk Dünyası ve Mazlum Milletler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul:230

ve ellerinden geleni asla esirgemeyeceklerdir. Aksi durumda, ne sizin ne de bütün mazlum doğu milletleri için hiçbir kurtuluş yolu kalmayacaktır” diyordu.¹⁶⁹

Nerimanov'un Malta'da ki sürgünleri kurtarma girişimi ve TBMM'nin açılışından duyduğu mutluluğu ifade etmek için gönderdiği mektubun, maddi olarak mücadeleye katkısı olmamış olabilir, fakat bu mektup ve girişim Anadolu halkı ve TBMM üzerinde büyük bir moral olmuş, Milli Mücadele'yi verenler yalnız olmadıklarını ve dengelerin artık kendi lehlerine döndüğünü göstermiştir.

Ayrıca Azerbaycan hükümetinin 2 Ekim 1922'de Anadolu fakirlerine yardım teşkili ile uğraşacak özel bir komisyon kurması, aynı zamanda Azeri Türk basınında savaş halinde olan Türkiye'ye mali ve silah yardımını hızlandırmakla “Misak-ı Milli” ilkelerinin katiyetle desteklenmesi, o devir için çok önemliydi.¹⁷⁰ Anadolu Türklerinin geçirdiği sıkıntılı döneme kayıtsız kalmayarak, Türkiye halkı ile ilgili haberlere sütunlarında sık sık yer veren, Bakü'de Latin harfleri ile yayın yapan “Yeni Yol” gazetesi, Azerbaycan halkına yaptığı bir çağrıda şöyle yazıyordu:

*“Mustafa Kemal'in askerlerinin tek başlarına mücadele ettiği bir dönemde Anadolu'da ki Türk kardeşlerimize yardım etmeli, iase toplamalı ve gerekirse gidip orada canımızı feda etmeliyiz...”*¹⁷¹

Bunlardan ayrı olarak, 1921 yılı içinde Türk ordusunun art arda kazandığı Birinci ve İkinci İnönü Savaşları, Azerbaycan'da büyük bir coşkuya sebep oldu. Nerimanov'un özel emriyle Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mirze Davut Hüseyinov bu münasebetle TBMM Başkanlığına çektiği telgrafta *“emperyalizme karşı kazandığı büyük zaferden dolayı, kardeş Türk halkını, TBMM'sini ve onun Reisi Mustafa Kemal Paşa'yı, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti adına kutluyor ve tebrik ediyoruz.”* Dedikten sonra, Azerbaycan halkının bu zaferin şerefine, 30 vagon petrol, 2 vagon benzin, 8 vagon gaz yağı gönderdiğini bildiriyordu.¹⁷²

Azerbaycan Sovyet Hükümeti yine Mayıs 1921'de, Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov, Kazım Karabekire çektiği telgrafta; Şahtatinski'nin teklifi

¹⁶⁹ Adıgüzel, 2004:88

¹⁷⁰ Hamit Aliyev, (1996):“70 Yılda Sovyet-Türkiye Dostluk İlişkileri”, Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991 Ankara), Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara:1234,1235

¹⁷¹ Aslan, 2004:108,109

¹⁷² Adıgüzel, 2004:116

üzerine, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde hayatlarını kaybetmiş askerlerin yetim çocukların barınacağı sığınaklar (yetimhane) için her ay düzenli olarak üç tank gaz yağı gönderilmesi hakkında¹⁷³ karar aldıklarını bildiriyordu. Yine Nerimanov'un özel emri üzerine Azerbaycan Hükümeti, hiçbir talebi olmadığı halde TBMM Hükümetine 62 vagon petrol gönderdi. Yine aynı ay içinde Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.D. Hüseyinov, TBMM Başkanlığına gönderdiği bir mektupta, "*bundan sonra Azerbaycan Hükümeti kardeş Türk halkına yürüttüğü bağımsızlık savaşı müddetince her ay 62 vagon petrol ve 3 vagon gaz yağı göndermeyi taahhüt ediyor.*" diye yazıyordu. Azerbaycan Nerimanov'un başkanlığı döneminde bu taahhüdüne sonuna kadar sadık kalmıştır.¹⁷⁴

Yukarıda değinmeye çalıştığımız Azerbaycan'ın Türkiye'ye maddi ve manevi yardım ve destekleri milli mücadele zarfında devam etmiştir. Fakat bazı noktalarda da dile getirdiğimiz gibi, Azerbaycan-Türkiye ilişkileri devletler arası çıkar ilişkilerinin çok üstündeydi. Mamafih yaşananları "kardeşlik" ilişkisinin dışında ele alacak olursak, yaşananlara en büyük hakareti etmiş oluruz. Anlatmaya çalıştıklarımızı kanaatimizce en iyi ve yorumsuz bir şekilde Mustafa Kemal ve Nerimen Nerimanov arasındaki şu yazışma anlatacaktır;

Mustafa Kemal Paşa, 1921 yılında Azerbaycan Başkanı Nerimanov'a bir mektup göndererek borç para talebinde bulundu. Mektup 17 Mart 1921 tarihinde TBMM Bakü büyükelçisi olan Memduh Şevket Bey tarafından Nerimanov'a ulaştırıldı. Nerimanov Azerbaycan hükümeti içinde bazı bakanların karşı çıkmalarına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine olumlu cevap verdi. Derhal hazırda bulunan 500 kilo altın Ankara'ya ulaştırıldı. TBMM Hükümeti bu altının 200 kilosunu devlet bütçesine ayırdı. Geriye kalanı ise, silah ve mühimmat alımı için kullanıldı. Daha sonra Azerbaycan Hükümeti tarafından Rusya'dan alınan 10 milyon altın ruble, yine Nerimanov tarafından Ankara'ya gönderildi.

Nerimanov, 23 Mart 1921 tarihinde, Atatürk'e yazdığı cevap mektubunda, birbiri ardınca kazanılan savaşlar ile Türk halkının emperyalizmden kurtulma günlerinin yaklaştığının, bu yüzden bu başarıları kazanan TBMM Hükümetini, onun başkanını ve

¹⁷³ Aslan, 2004:104

¹⁷⁴ Adıgüzel, 2004:116

kahraman Türk ordusunu kutladığını bildirdikten sonra, “Paşam, Türk Milletinde bir anane vardır; kardeş kardeşe borç vermez, kardeş, her durumda kardeşinin elinden tutar. Biz kardeş halklarız, her zaman ve her şartta birbirimizin elinden tutacağız, bugün yaptığımız bir kardeşin yaptığından başka bir şey değildir” diyordu.¹⁷⁵

III. BÖLÜM

ATATÜRK'ÜN DIŞ TÜRKLER POLİTİKASI VE AZERBAYCAN

3.1. Dış Türklere Yönelik Faaliyetler

3.1.1. Kültürel Faaliyetler

Balkan savaşları sırasında başlayan ve hızlanarak devam eden bir Türk Birliğinin sağlanması yönündeki çalışmaların varlığı bilinmemektedir. Bu çalışmayı yürüten guruplardan birisi; siyasi birlik fikrine ağırlık verilmesi ve bilhassa Rusya işgalinde yaşayan Türklerin de bu birliğe dahil edilmesini savunurken, diğer bir gurup ise Türk birliği fikrini dilde, kültürde, ülküde birlik olarak görüyordu. Diğer bir deyişle, Türkiye dışında yaşayan Türkler ile kültür birliği içinde bulunulmasının daha doğru olacağını savunuyorlardı.¹⁷⁶ Mustafa Kemal Atatürk de kültür ve millet kavramlarını eş değerde tutmuş ve böylece bir toplumun ruh birliğine en az siyasi birliği kadar önem vermiştir.¹⁷⁷ İster Milli Mücadele yıllarında, ister cumhuriyet kurulduktan sonra, Atatürk'ün tercihi daha çok bu ikinci guruptaki Türkçülerin fikirleri, yani dilde ve fikirde birlik siyaseti olmuştur.¹⁷⁸

Mustafa Kemal Atatürk dış Türkler politikasını şu sözleri ile netleştirmektedir:

“Türk milleti Kurtuluş savaşından beri, hatta savaşa atılırken bile mehkum milletlerin hürriyet ve bağımsızlık davalarıyla ilgilenmeyi, o davalara yardım etmeyi

¹⁷⁵ Adıgüzel, 2004:117

¹⁷⁶ Ercan Karakoç, (2002): *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:26,29

¹⁷⁷ Abdülkadir Yuvalı, (2005): “Atatürk Dönemi Kültür Politikasının Türk Dünyasındaki Ortak Kültür ve Tarih Değerleri Yönüyle Değerlendirilmesi”, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi* (8-12 Aralık 2003 Ankara), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:862

benimsemiştir. Böyle olunca kendi soydaşlarının hürriyet ve bağımsızlıklarına kayıtsız davranması elbette uygun görülemez.

Fakat milliyet davası, bilinçsiz ve ölçsüz bir dava şeklinde mütalaa ve müdafaa edilmemelidir. Milliyet davası, siyasi bir dava konusu olmadan önce, bilinçli bir ülkü meselesidir. Bilinçli ülkü demek müspet ilme, ilmi usullere dayandırılmış bir hedef ve gaye demektir. O halde propagandalarda müspet ilimlere müracat etmek şarttır. Hareketlerin imkan ve sınırları mutlaka hesaba katılmalıdır.

Türkiye dışında kalmış olan Türkler, ilkin kültür meseleleriyle ilgilenilmelidir. Nitekim, biz Türklük davasını böyle bir müspet ölçüde ele almış bulunuyoruz. Büyük Türk tarihinde, Türk dilinin kaynaklarına, zengin lehçelerine, eski Türk eserlerine önem veriyoruz. Baykal ötesindeki Yakut Türklerinin dil ve kültürlerini bile ihmal etmiyoruz.”¹⁷⁹

Gerçekten de Mustafa Kemal Atatürk her zaman ve her şartta Anadolu dışındaki Türkler ile imkanların elverdiği ölçüde en üst seviyede ilgilenmiştir. Bu ilgi o kadar üst seviyededir ki bugün dahi bir çok kişi tarafından yeri ve adları bilinmeyen bu küçük Türk gurupları, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Mustafa Kemal’in gündemindeydi. Bunlardan bir tanesi de, bu gün dahi nüfusları bir milyonu geçmeyen Gagauz Türkleri olduğu gibi, bir diğeri de Mustafa Kemal’in kendi ifadesinde de dile getirdiği Yakut Türkleridir. Burada Gagauz Türkleri gibi küçük bir Türk gurubuna yer vererek, Mustafa Kemal Atatürk’ün Türkistan’da sayıları milyonlar ile ifade edilen Türk guruplarına karşı da ilgisiz kalmadığını dolaylı bir yoldan ifade etmek istiyoruz.

Dış Türkler konusunda hem batılı ülkelerin hem de komşularımızın düşmanlığını çekmemek için Atatürk, Türkçülüğün duygusal boyutlardan çıkartılıp eylem boyutuna geçirilmesinin bir örneği olmak üzere de, Türk Ocakları’nın Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver’e¹⁸⁰ yeni bir görev vererek O’nu Türkiye Cumhuriyeti’nin Romanya

¹⁷⁹Ali Sarıkoyuncu, (2000): “Atatürk Döneminde Dış Türklere Yönelik Eğitim-Öğretim Faliyetleri: Gagauz Türkleri Örneği”, *Atatürk 4. Uluslar arası Atatürk Kongresi* (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara:1317,1318

¹⁸⁰<http://www.bilgicik.com/yazi/hamdullah-suphi-tanriover/12.6.2008>; Daha çok mütareke döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yaptığı coşkulu konuşmalarıyla tanınan siyaset adamı şair ve yazar. 1885 yılında İstanbul’da doğdu. Tanzimat döneminin tanınmış bilim ve devlet adamlarından Abdülatif Suphi Paşanın oğluydu. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra ilkokul öğretmeni olarak çalıştı. Ayasofya Rüştiyesinde Hitabet ve Fransızca, Darülfünun-ı Osmani’de (İstanbul Üniversitesi) Türk İslam Sanatı dersleri okuttu. 1920’de ilk Türkiye Büyük Millet Meclisine Antalya Milletvekili olarak girdi. Aynı

Büyükelçiliğine atamıştır. Atatürk, Türkçülüğü sadece olağanüstü söylevlerinde “terennüm eden” Tanrıöver’i Büyükelçiliğe atarken, sadece kendisini taltif etmekle kalmamış; üstelik tam bir destekle, ülküsünü hayata geçirme şansını vermiştir.¹⁸¹

Kuzey Dobruca’da ağırlıklı olarak yaşamakta olan Türk azınlığı arasındaki küçük sorunları (Türk-Tatar ayrımı gibi) gidermekle işe başlayan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Baserebya ve Bukovina’da ki bütün Gagauz kasaba ve köylerini dolaşmıştır. Büyükelçilik kapılarını bu Ortodoks mezhebindeki Hıristiyan soydaşlarımıza ardına kadar açmış, elçilik çalışanlarını Gagauzlar’dan seçmiştir. Ayrıca Tanrıöver, bölgelerinde temayüz etmiş yerel Gagauz liderlerinin çocuklarına öncelik vererek ilk etap da 40 kişilik bir gurubu öğrenim görmek üzere Türkiye’ye göndermiştir.¹⁸² Daha sonra bu sayı ikiyüzü aşmış. Bunların bir kısmı tekrar ülkesine dönerek toplumuna Türklük bilinci aşılarken, bir kısmı Türkiye’de kalarak ülkemize hizmeti yeğlemiş. İşte bu faaliyetler kapsamında, Romanya’da ki Türk azınlığının gönüllü öğretmenlerinin yanı sıra, Türkiye’den de toplam 80 ilkokul öğretmeni getirtilmiştir. Bu öğretmenlerin öğrencilerinden olup da yaşayan yaşlı Gagauzlar’ın ifadesine göre Romence ve Rusça bilen bu öğretmenler, II. Dünya savaşının başına kadar bölgede görev yapmışlar. Büyük bölümü savaş ile birlikte Türkiye’ye dönerken, bazıları “görevleri henüz bitmediği” eğitime devam etmişler. Ancak Sovyet işgali ile bu öğretmenlerin tamamı “Türk Casusu” ithamı ile hep aynı cezaya, 25 yıl ağır hapis cezasına çarptırılarak Sibiry’a da ki toplama kamplarına gönderilmiştir.¹⁸³ Bu öğretmenlerden sadece Ali Kantarelli, Stalin’in ölümünden sonra Kuruşçev tarafından çıkarılan aflu Gagauz eline geri dönebilmiştir.

Yıl ilk İcra Vekilleri Heyetinde Maarif Vekilliğine getirildi. 1923’de T.B.M.M’ye İstanbul milletvekili olarak katıldı. 1925’de ikinci kez Maarif Vekilliği görevinde bulundu. 1927’de yeniden İstanbul Milletvekili seçildi. 1935’de Bükreş Büyükelçiliğine atandı. 1943’de İçel ve 1946’da İstanbul Milletvekili seçildi. 1950’de Demokrat Parti listesinden bağımsız Manisa Milletvekili 1954’de DP’den İstanbul Milletvekili oldu. 1957 ’de Hürriyet Partisi adayı olarak katıldığı seçimi kaybetti ve siyasetten çekildi. Tanrıöverin "Namık Kemal" adlı ilk şiiri, Pariste yayınlanan Şura-yı Ümmet gazetesinde çıkmıştı (1902). 1909’da Fecri Atı Topluluğuna katılan Tanrıöver 1911’de bu topluluktan ayrılarak, genç kalemler dergisi çevresinde gelişen Milli Edebiyat akımına bağlandı. 1912’de Milliyetçilik hareketinin İstanbul’daki merkezi olan Türk ocağına girdi ve ertesi yıl bu kurumun başkanlığına getirildi. Türk Ocağı genel başkanı olarak Türkçülük ve Milliyetçilik yolunda çalışmalar yürüttü. Etkili konuşmalarıyla güçlü bir hatip olarak tanındı. İstanbul’da işgalci güçlere karşı düzenlenen açık hava toplantılarında daha sonra T.B.M.M kürsüsünde ve Kurtuluş Savaşı sırasında halkı aydınlatmak için gönderildiği Konya, Antalya gibi yerlerde hitabetin etkili örnekleri olan konuşmalar yaptı. Konuşmalarından seçmeleri, "Dağ yolu" (1928- 1931, 2 cilt), yazılarını da "Günebakan" (1929) adlı kitaplarda topladı. 11 Haziran 1966’da öldü.

¹⁸¹ Karakoç, 2002:106

¹⁸² Sarıkoyuncu, 2000:1321,1322

¹⁸³ Necip Hablemitoğlu, (1997):“Kemalin Öğretmenleri”, *Kırım Dergisi*, yıl 6, sayı 21, Ankara:4

Ali Kantarelli ölünceye kadar Mustafa Kemal Atatürk'ün olmayı sürdürmüş; çevresindekilere Türkçe öğretmiş, Türklük bilinci aşlamıştır. O'nu sevgi saygı ve minnetle anan bir öğrencisi, Moldova Yazarlar Birliği Başkanı, Moldova eski Eğitim Bakan Yardımcısı, hayattaki en büyük ve önemli Gagauz eğitimcisi, yazarı ve halk kültürü uzmanı Nikolay Babaoğlu'nun ilkokul öğretmeni Ali Kantarelli hakkında hatırladıklarını orijinal Gagauz Türkçesi ve yeni kabul edilen Latin harfleri ile aşağıdaki şekilde dile getirmektedir.¹⁸⁴

“Anılarım

Ben doğudum 1928 yılda bir Gagauz-Türk aylesinde, köyümüzün adıydı Tatar-Kıpçak ama bugün sadece Kıpçak deerlar. Benim soyadım Babaoğlu, adıımı kilisede Nikolay koymuşlar neçin ki annem-babam huristiyen dinini kullanırlarmış.

1935-cı açan ben 7 yaşımı doldurmuşum beni köyümüzde ilkokula verdilar. Benim öğretmenim bir çok yalpak Romen kadınıydı. Ben küçük olarak batan Romence konuşmayı hiç anlamazdım, neçin ki evde içirimizde biz konuşurdük sadece Gagauz-Türk dilinde. Ama fikrim keskindi gülarüzlü öğretmenimi da annemi gibi çok sevmiştim. Bezbelli bu üzere tez-tez başladım Romenceyi anama, ama ikinci-üçüncü sınıflarda ben artık çok iyi Romence bilirdim yazmakta okumakta 10 hem 9 derecelardan aşaa kalmazdım. Okulumuza birinci öğrenci sayılırdım, evde annem babam çok kanattılar.

Ne büyük sevinmelik oldu bizim okulumuzda açan 1937 yılında sölediler ki afta da iki dersimiz olacak Türkçe. Kim bizi öğredecek, nasıl olacak hiç bişey taa bilmezdik, ama çok merak ederdik yinanamazdık ki olur olsun ders bizim da ana dilimizde.

Eylül ayın birinde başlardı eni okul yılı. Bu günde Kıpçak okulun meydanında bizi okul öğrencilerini (bir 100-150 kişi) hepsimizi dizdilar kare. Bu karenin ortasında vardı 4-5 Romen öğretmenleri, angularını biz artık bilirdik tanırdık ama onların aralarında vardı bir da eni genç bize yabancı bir adam. Giyimliydi o cat-eni elbiseylen, başında vardı geniş kenarlı Avrupa şapkası, saa elinde asılıydı bastonu. Karede çocukların arasında başladı gezmea laf çünkü bu adam gelmiş Türkiyeden da bizim Türkçe öğretmenimiz olacakmış. O Romen öğretmenlerin yanında konuşurdu Romen dilinde. Ben o zaman düşündüm: sanki nasıl o bizi Türkçe öğredecek, acan o

¹⁸⁴ Karakoç, 2002:108

kendisi sadece Romence konuşuyor... Ama okul yılın başlangıc yortusu geçtida biz başladık derslerimizi. Sınıfımızın kapusuna derslerin programını asmaştılar. Benim üçüncü salilerda hem cumaalarda yazılıydı birer ders Türk dili. Okulumuzda hepsi çocuklar sadece bu eniliyi konuşurdular işittikki ikinci sınıfta pazartesi artık Türk dili olmuş, eni öğredici söylemiş kendi adını demiş uşaklara, ki onunla olur öle konuşma nice evde annelerimizden konuşuyoruz... Geldi sali günü ikinci dersimiz Türkçe, nasıl meraklan beklerdik zil çalsın, erleştydik sıralarımıza beklerdik, ama aramızda vardı bir en huluz öğrencimiz Kocabaş Koli o kapu aralığından bakardı gelecekm. Bir da o hızlı kaçtı erina geliyor.

Girdi içeri eni öğretmen, biz hepsimiz askerde gibi kalkttık ayaa, beklerdik hergünkü alışılmış selamı “buna ziva”, ama işittik eni selamı o dedi günaydın. Biz bilmazdik nasıl cevap edelim, ama o başladı bizimden anlaşılmiş evdeki dilimizde konuşmaa:

Çocuklarım, dedi o, eter ayakda durdunuz, oturunuz, aramızda sevilmeleikten mi yoksa şaşmaktan mı bir gülüş koptu. Öğretmen devam etti gülmeyin dedi ben size Türkçe selam verdim “günaydın” benda Nikolay Babaoğlu sayılırdım sınıfımızda en açık gözü hiç utanmadağan sordum:

-Ama biz bilmeriz nasıl selamınıza cevap verelim,

-Sizda deyin “günaydın” da hemen oturun. Hade eniden tekrar edelim bunu. Kalkınız, ben deyecam günaydın sizde cevap ediniz. Kalkttık:

-Günaydın, çocuklar. Biz da:

Günaydın!

-Bana deyeceniz “Bay Öğretmen” bunu o yazdı tebeşirlen taftamıza, biz de yazdık tefterimize. Sonra söylediki o bizim Türk dili öğretmenimiz, sordu sırayla bizim sırayla isimlerimiz, taa sonra taftaya yazdı Türk dilin alfabesini o pek az ayrılırdı Romen alfabesinden. Ö,Ü kelemelerin altını çizdik. Öğretmen dediki bir aftadan sonra Türkçe kitaplar gelecek da baslayacaz Türkçe Türkçe okumaa. Ama bu ilk dersimizde sadece konuştuk. Bay öğretmen söylediki kitaplarımız Türkiye memleketinden demiryoluyla gelecekler, ki bu kitapları bize Türkiye Prezidenti Kemal Paşa Atatürk hediye

göndermiş. Taa sora o gösterdi haritada nerede Türkiye bulunuyor, anlattiki orada insanlar hepsi bizimce Türkçe konuşuyorlar. Bize öğretmenimizin her bir sözü çok meraklı gelirdi. Düşünürdük acaba nasıl öle bir bütün memleket sadece Türkçe konuşuyorlar... Evde annelerimize-babalarımıza doyamazdık anlatma nasıl güzel Türkçe derslerimiz oluyor.

Geçti taa bir iki hafta Taraklı Demiryol garından kitaplarımız geldi. Üçüncü sınıfta herkezimize ikişar kitap parasız verildi, birinin adıydı “Minimini Okumak Kitabı” onu ben şimdi da artık oldum altmışbeş yaşında ama hep arşivimde anmak için tutuyorum.

Kitaplarımızı almak günümüz bizim bütün okulumuz için bir büyük bayram günü oldu. Tenefuslarda sadece Türkçe kitaplarımızı aktarıp bakardık. Birbirimize gösterirdik, artık taa onları sınıfta öğrenmeden okurduk her an anlardık çok meraklıydı, bizim evdeki dilimizde kitaplar yazılıydılar.

Romen öğretmenlerimiz Domnu Kojan, Domnu Balmuş, domnu Gibulet başladıldılar az bucuk kıskanmaa ne öle olduydu da biz bırakmıştık Romence kitapları da sadece Türkçeleri aktarıp okurduk.

Geçti taa biraz vakit biz hepten alıştıydık bizim bay öğretmenimize Türkçe dersler o kadar tez geçerdiler ki etiştiremezdik dadına ermea. Biz salileri hem cumaları bekleardık nice paskaliye yortularını. Yazardık okurduk, anadilimizde çok şiirlar ezbere öğrenirdik, masallar okurduk.

Benim babam da eni öğretmenimizden tanışmıştı babamdan işittiydim ki öğretmenimizin haliz adı “Ali Kantarelli”ymiş o yaşardı köybaşın primarin evinde. Bay öğretmen Türk dilini okuturdu bizim okulumuzda hem da köyümüzün ikinci okulunda, o ikinci okulda da dört sınıf vardı.

Bay öğretmen Ali Kantarelli bekardı benim Kıpçak köyümde öğretmenlik etti. 1937-38-39 yıllara kadar. Bizim köyda da evlendi. Onun hanumun adıydı Talmaç İvanna. Bu insan Kıpçaklıydı. Açan 1940 yılda Moldovya Bolşeviklear geldi, başka köylerimizden Türk öğretmenleri etiştirip gittiler. Türkiye'ye, ama benim öğretmenim Ali bey kaldı Moldova'da Bak ailesi vardı kıpçakta. Da nasıl o zamanlar Sovyetlerde geçerdı hepsini suçlu yapmak Ali Kantarelli da suç buldular çünkü o Moldova da Türk casusuymuş. Bu üzere hiçbir da suçsuz adamı Stalin apisea kapadı yirmibeş yıla. Ama

onbeş yıldan çok yattı anistada Stalin geberdinen kurtuldu geldi, ama kıpçakta başka yaşamadı diyşildi bir borcak adında köyee, oradan da sonra gitti yaşamaa Bolgrat şehrine. Oradan da işittim ölmüş 1980 yıllarda. Bolgrat şehrinde da bu günaa kadar mezarı.”¹⁸⁵

Burada yer verdiğimiz bu hatıradaki üzerinde durulması gereken birçok nokta bulunmaktadır. Bunlardan biri de konumuzla birebir alakalı olan, Atatürk’ün Türkiye dışında yaşayan soydaşlarımıza öğretmen göndermesi ve bunların peşinden ders kitapları göndermesidir. Gagauzlara gönderilen öğretmenler acaba beraberlerinde hangi fikri yapıyı taşımışlardır. Mustafa Kemal’in, kurarken de belirttiği gibi dil, tarih, inanç bir köprüdür dediği ve bunların akabinde kurduğu Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu’nun çalışmalarının sonuçları mı yoksa başka bir fikri mi? Şüphesiz ki bu iki kurumumuzun ulaştığı ortak tarih, ortak dil fikrini taşımışlardır. Ya da beraberlerinde veya sonradan gönderilen ders kitaplarının hazırlanmasında bu kurumlardan ciddi manada istifade edilmediğini düşünebilir miyiz.

Bugün biz, yukarıda verdiğimiz hatırayı çok rahat okuyup anlıyorsak bu Mustafa Kemal’in ortaya koyduğu idealin hayata geçmesini sağlayacak kurum ve kişilerin görevlerini eş güdümlü olarak ifa edebildiklerinin ispatıdır.

3.1.2. Türk Tarih Kurumu’nun Kuruluşu

Cumhuriyet her kurumunu yeniden yaratırken, geleneksel tutumların yanında inkılâpçı tutum da eksik olmamıştır. Bunu Türk Tarih Tetkik Cemiyetinin kuruluşunda görmek mümkündür.¹⁸⁶ Atatürk; devlet ve millet işleri arasında zamanının önemli bir bölümünü tarih araştırmalarına ayırıyordu. Kitaplar getiriliyor, çeviriler yapılıyor ve onun çok defa bir kürsü niteliğinde olan akşam sofralarında tarih konuları ve sorunları tartışılıyordu. 23 Nisan 1930’da, Ankara’da Türk Ocakları’nın yeni binasında toplanan altıncı “Türk Ocakları Kurultayı”, Türk Tarih Kurumu’nun kuruluşuna ilk temel taşıyı koymasından önem taşır.

¹⁸⁵Hablemitoğlu, 1997:4,5,6

¹⁸⁶ İ.Ceyhan Koç, (1985):Türk Tarih Kurumu’nun Kuruluşu, amacı, faaliyetleri ve kurum politikasında görülen değişimler (1931-1950), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara:33 (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi)

1931 Nisan'ının başlarında Türk Ocakları'nın kapanması üzerine "Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti"nin türesel niteliği kalmamış olmasından, aynı kurul, o zamanki dernekler kanununa göre İçişleri Bakanlığına başvurarak, 15 Nisan 1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti"ni kurdular. Dil devrimlerinden sonra cemiyetin adı Atatürk tarafından 1935 yılında "Türk Tarih Kurumu"na çevrildi.¹⁸⁷

Türk Tarih Kurumu kurulduğundan 1940 yılına kadar aşağıda verdiğimiz kurum tüzüğü dahilinde çalışmıştır.

1.Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek hakimiyetleri altında ve Ankara şehrinde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti adlı bir ilmi cemiyet kurulmuştur.

2.Türkiye Cumhuriyeti Maarif vekili bu cemiyetin fahri reisidir.

3.Cemiyetin maksadı, Türk tarihini tetkik ve elde edilen neticeleri neşir ve tamim etmektir.

4.Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti maksadına ermek için aşağıdaki vasıtaları kullanır.

a.Toplanıp ilmi müzakerelerde bulunmak

b.Türk tarihi membalarını araştırmak,

c.Türk tarihini aydınlatmaya yarayacak vesaik ve malzemeyi elde etmek için icap edecek taharri, hafir ve keşif heyetleri göndermek,

d.Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti mesaisinin semerelerini her türlü yollarla yaymaya çalışmak.

5.Cemiyet maksadına hizmet edebilecek zatlar ve manevi şahıslar, hangi milliyetten olursa olsun cemiyetin asli, fahri veya muhabir azalığına kabul olunabilirler.

6.Cemiyete girmek isteyenler, azadan iki zatın teklifi ve riyaset heyetinin tasvip ve kararıyla kabul olunabilirler.

¹⁸⁷ Uluğ İğdemir, (1973):*Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:3,8

Türk Tarih Kurumu 1932 tarihli tüzükle çalışmalarını sürdürürken, 1935 yılı içerisinde Atatürk'ün direktifleriyle yeni bir program hazırlanmıştır. Türk Tarih Kurumu çalışmalarının istediği hızda gitmediğini gören ve tarih çalışmalarına hız kazandırmak isteyen, daha geniş toplulukları tarih çalışmaları içerisine dahil etmek amacıyla olan Atatürk'ün emriyle bu program hazırlanmıştır. Bu programa göre, Türk Tarih Kurumu ilmi faaliyetine daha da derinleştirmekle sorumlu oluyordu. Bunu sağlayabilmek için bütün devlet dairelerinin, fakültelerin, akademilerin bütün uzmanların yardımcı olacakları belirtilmiştir. Bu yardımlaşmadan elde edilmek istenen netice şöyle açıklanmaktadır: “Böylece memlekette umumi ve canlı bir tarih seferberliği ve büyük tarih faaliyeti açılacak. T.T.K. bir taraftan Türk milletinin büyük müverrihinden ışık alarak ve bütün ilim unsurlarından yardım görerek “Türk tarihinin ana hatları” eserini Türk jeninin ve milli kültür iradesinin müşterek mahsulü olmak üzere vücuda getirirken, diğer tarafta bununla müvazi olarak vatan topraklarındaki milli tarih mallarının muhafazasına, tarihi vesikaların toplanmasına ve memlekete şuurlu, canlı ve sürekli bir tarih devrinin açılmasına çalışılacaktır.¹⁸⁸

Yukarda çalışma tüzüğü ve programını verdiğimiz T.T.K.'nin “Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti mesaisinin semerelerini her türlü yollarla yaymaya çalışmak” maddesiyle sadece elde edilen sonuçların ülke içinde yayılmasından bahsedilmemektedir. Böyle olsaydı bunları anlatacak çok net maddeler konabilirdi. Konuyu biraz daha netleştirmek için kurumun ilk işine ve ele aldığı konuya değinmekte fayda vardır.

Türk Tarih Kurumu'nun ilk işi, liseler için bir tarih kitabı hazırlamak oldu. 19 Temmuz 1931'de Türk Ocağı binasının “Doğu Salonu” denilen geniş salonunda Atatürk'ün başkanlığında yapılan toplantıda bu tarihe kadar hazırlanmış olan lise tarihlerinin I.Cilt müsveddelerini Başkan Tefik Bey (Bıyıklıoğlu) Atatürk'e sundu. Atatürk, müsveddeleri gördükten sonra bunları sağında oturan zamanın Milli Eğitim Bakanı Esat Bey'e göstererek hemen baskısına başlanmasına ve öğretim yılı başına kadar yetiştirilmesini istedi. Ondan sonra üyelere dönerek hangi konu üzerinde durulduğunu sordu. Başkan, Türk-Moğol sorununun tartışıldığını söyledi.¹⁸⁹ Yazılan

¹⁸⁸Koç, 1985:36,38,39

¹⁸⁹İğdemir, 1973:7

lise tarih kitapları¹⁹⁰ genel olarak olumlu karşılanmış, tartışılan ortak konu, kitapların pedagojik bakımdan ağır gelmesi olmuştur.¹⁹¹

Burada üzerinde dikkatle durulması gereken iki nokta bulunmaktadır. Birincisi Türk Tarih Kurumu'nun liselere tarih kitabı hazırlamış olması, diğeri ise içerisinde tartışılan konulardan birinin Türk-Moğol sorununun olmasıdır. Liselere tarih kitabı hazırlanmasıyla I. Türk Tarih Kongresi arasında amaçsal olarak sıkı bir ilişki vardır şöyle ki:

Yeni tarih tezinin ortaya konulmasından sonra, yeni tarih görüşü, tarih öğretiminde izlenecek yolun öğretmenlere anlatılması amaçlanmıştır. Bu konudaki görüşmelere 14 Şubat 1932'de kuruma bildiren Atatürk, öğretmenlere yönelik bir tarih kursu düzenlenmesini istemiştir. Maarif vekaleti ile işbirliği yapılarak düzenlenen, tarih öğretmenleri kursu daha sonra I. Türk Tarih Kongresi adını almıştır.¹⁹² (2 Temmuz 1932)

Burada konuyu taşımak istediğimiz nokta şudur, Türk Tarih Kurumu'nun ilk işi olarak kuruma liselere tarih kitabı hazırlatılıyor, daha sonra I. Türk Tarih Kongresi, tarih öğretmenlerine, tarih öğretiminde izlenilecek yolun öğretileceği bir kurs olmasıdır. O halde Afganistan, Romanya ve Moldovya'ya gönderilen öğretmenler bu kurslardan habersiz miydi ya da bu kurslardan yeteri kadar istifade etmemişler miydi. Biz yeteri kadar istifade ettiklerini düşünüyoruz. Bir de bu öğretmenler yanlarında götürdükleri ve sonradan gönderilen kitaplarının T.T.K.'nin hazırladığı ders kitaplarından başka ders kitapları olduğuna ihtimal var mıdır? Tüm bu anlatmaya çalıştıklarımızla T.T.K.'nin tüzüğünde bulunan "Türk Tarih Tetkik Cemiyeti mesaisinin semerelerini her türlü yollarla yaymaya çalışmak" maddesinin hayata geçirilmesinde yukarıda bahsettiğimiz öğretmen gönderilmesi ve eğitimleri her türlü yollardan bir türüsü değil midir?

T.T.K. tarafından hazırlanan bu tarih kitabının içerisinde tartışılan mühim konulardan bir tanesi de Türk-Moğol sorunudur. Tartışılan bu konu da üzerinde hassasiyetle durmamız gereken konulardan biridir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Ocakları'nın ilmi başkanlarından Hamdullah Suphi Tanrıöver'i 1931 yılında Romanya

¹⁹⁰ Tarih ilk olarak orta okullarda konulmuş, fakat fazla ağır bulunduğu için liselere kaydırılmıştır. Orta okullar için daha özet mahiyette kitaplar hazırlanmıştır.

¹⁹¹ Koç, 1985:44

¹⁹² Koç, 1985:45

Bükreş büyükelçiliğine atamıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in burada ilk işi Kuzey Dobrucada ağırlıklı olarak yaşamakta olan Türk azınlığı arasındaki küçük sorunlardan Tatar-Türk ayrımını gidermek olmuştur.¹⁹³ Türk Tarih Kurumunun hazırlamış olduğu tarih kitabında eke alınan konu “Türk-Moğol” sorunu ve soydaşlarımızın yaşadığı Romanya’ya büyükelçi olarak gönderilen Tanrıöver’in ilk olarak ele alıp hallettiği konunun “Türk-Tatar” ayrımının olması tabii ki tesadüf değildir.

Bugün Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden yaklaşık yirmi yıl geçmiştir. Bu dağılmadan bir çok Türk Cumhuriyeti yanında özerk ve muhtar Türk bölgeleri ortaya çıkmıştır. Tüm bu teşekküllerde yani Türk dünyasının en büyük sorunlarından birisi de ortak milli kimlik sorunudur. Herkesin aklında hayali bir Türklük kavramı dolaşıyor olsa da, akıllardaki sorulardan dolayı net olarak ortaya konamamaktadır. İnsanlar doğal olarak “Türk isek neden Azeriyiz, Kazağız, Kırgızız, Gagauzuz, Yakutuz diye soruyor”. Mustafa Kemal burada da ileri görüşlülüğünü ortaya koyarak ilk yazdırdığı kitapta “Türk-Moğol” sorununu, gönderdiği büyükelçi ile de öncelikle “Türk-Tatar” ayrımını hallettirerek, bugün bizlerin sıkıntı yaşadığımız bu bölünmüşlüğü ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bugün ciddi manada bir bölünmüşlük ve ayrılık sorunu yaşanıyor tüm bu girişimlere rağmen, bunda da en temel sebep, Mustafa Kemal'in vefatı ile birlikte ortaya koyduğu yüksek ideal de rafa kaldırılmıştır. Yaşanan sıkıntıların temeli de kurumlar politikasında görülen değişimlerdir.

3.1.3. Türk Dil Kurumu'nun Kurulması

Cumhuriyet'ten sonra dil davası ile Atatürk bizzat ilgilenmeye başlamış, 1928'de harf devrimini yapmış, 12 Temmuz 1932'de “Türk Dili Tetkik Cemiyeti”ni kurdurmuştur.¹⁹⁴

Atatürk'ün dil konusuna ciddi olarak ilk eğilişi 1930 yılındadır. Sadri Maksudi'nin “Türk Dili İçin” adlı kitabının başına konmak üzere Atatürk 02 Eylül 1930 tarihinde kendi eliyle şu sözleri yazmıştır: “*Milli his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması milli hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindedir; yeter ki bu dil, şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek*

¹⁹³ Sarıkoyuncu, 2000:1321

¹⁹⁴ Osman F. Sertkaya, (1966):“Atatürk'ün Dil Politikası”,*Türk Kültürü*,Yıl 5,Sayı 49, Ankara:41

istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.”¹⁹⁵

Milli his ile dil arasında kuvvetli bir bağ kuran Mustafa Kemal’in dil üzerindeki düşüncelerini her zaman yanında olan ve tüm bu çalışmalarında Atatürk’e yardımcı olan Afet İnan hatırasında şu şekilde ifade etmektedir;

*“Atatürk tarih çalışmalarının yanında, Türk dilinin bilimsel bir inceleme konusu olmasını istemiştir. Tarihte uygarlığı incelenen Türk kavimlerinin dil hazinesi ihmal edilemezdi. Onun için tarih konularını aydınlatacak bilgilerde, dil konuları önde geliyordu.”*¹⁹⁶

Atatürk’ü, bütün hareketlerinde ve inkılaplarında olduğu gibi dilde de reform yapmaya iten amil, milliyetçiliktir. Atatürk’ün hakim vasfı daima Türk milliyetçiliği olmuştur. Onu çok yakından tanıyan ve en iyi takip edenlerden biri olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu fikri şöyle ifade eder:

“Atatürk’ün çeşitli yönlerinden birini, diğerlerine bağlayarak bir sentezini yapmak istediğimiz vakit, bulabileceğimiz en hakim vasfı Türkçülüğü ve milliyetçiliğidir. Millet, gene millet, daima millet, milli mücadele, milli kurtuluş savaşı, milli irade, millet egemenliği ve nihayet milli eğitim ve milli kültür davranışı.”

Şu halde Atatürk’ün dil ile ilgilenmesinin sebebi de milliyetçiliktir. O, 11 Temmuz 1932’de *“Dil işlerini düşünecek zaman da gelmiştir... Öyle ise, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun.”* diyerek dilde yeni bir hareket başlatır.¹⁹⁷

Dil kurumunun kurulması için Atatürk, Ruşen Eşref Ünaydın’a direktif verirken¹⁹⁸ 12 Temmuz 1932 tarihinde hazırlanan Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesinde maksatlar şu şekilde belirtilmiştir;

¹⁹⁵ Ahmet Bican Ercilasun, (1981):“Atatürk ve Dil”, Türk Kültürü, Yıl20, Sayı223-224, Ankara:6

¹⁹⁶ Afet İnan, (2007):*Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul:293

¹⁹⁷Ercilasun, 1981:7

¹⁹⁸ Afet İnan, a.g.e.,s.294

1.Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek himayeleri altında ve Ankara şehrinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti adlı ilmi bir cemiyet kurulmuştur.

2.Türkiye Cumhuriyeti Maarif vekili bu cemiyetin fahri reisidir.

3.Cemiyetin maksadı, Türk dilini tetkik ve elde edilen neticeleri neşir ve tamim etmektir.

4.Türk Dili Tetkik Cemiyeti, maksadına ermek için aşağıdaki vasıtaları kullanır:

a.Toplanıp ilmi müzakerelerde bulunmak,

b.Türk dilini kendi menşelerine, tekamülüne ve ihtiyaçlarına göre tespit ve tedvin etmek,

c.Türk dilini tetkike yarayacak vesaik ve malzemeyi elde etmek, eski kitaplardan ve memleketin her mıntikasındaki halk dilinden derlemeler yapmak ve yaptırmak,

d.Türk Dili Tetkik Cemiyeti mesaisinin semerelerini her türlü yollarda neşre çalışmak,

5.Cemiyetin maksadına hizmet edebilecek zatlar ve manevi şahıslar hangi milletten olursa olsun cemiyetin asli, fahri veya muhabir azalığına kabul olunabilirler.

6.Cemiyete girmek isteyenler azadan iki zatın teklifi ve riyaset heyetinin tasvip ve kararıyla kabul olunurlar.¹⁹⁹

Türk Dil Kurumu'nun nizamnamesinde de, Türk Tarih Kurumu'nun nizamnamesinde olan, “Türk Dili Tetkik Cemiyeti mesaisinin semerelerini her türlü yollarda neşre çalışmak” maddesi aynen bulunmaktadır. Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun kurulması ve çalıştırılması aşamalarında aktif rol alan Afet İnan, üzerinde durduğumuz maddenin izahına yarayabileceğini düşündüğümüz, Türk Dil Kurumu için Atatürk'ün belirlediği hedefleri şöyle tespit etmiştir.

Atatürk'ün Türk Dil Kurumu için hedefi iki cepheli olmuştur.

¹⁹⁹ Sevgi Özel, Haldun Özen, Ali Püsküllüoğlu, (1986): *Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul:14,15

1.Türk Dilinin sadeleştirilmesi, halkın konuşma diliyle yazı dili arasında bir birlik ve ahenk kurulması. Konuşma, edebiyat ve ilim dilimizin kesin kurallarla saptayarak tarihi metinlerden ve yaşayan halk lehçelerinden taramalar, derlemeler yaparak bir kelime ve terim hazinesi vücuda getirilmesi. Bunların başarılması zamana ve bir kurulun sürekli çalışmalarına ihtiyaç gösteriyordu.

2.Dil incelemeleri için, tarihi araştırmalarda belge değeri olan ölü veya eski dillerin yöntemli bir şekilde incelenmesi ve karşılaştırmalar yapılması idi. Bu suretle Türk ve Türkiye tarihine kaynaklık edecek bütün eski dillerin üzerinde, yetki ile çalışma ve araştırmalar yapılmalı idi.²⁰⁰

Mustafa Kemal'in Türk Dil Kurumu için belirlediği ikinci hedefte geçen "*Türk ve Türkiye tarihine...*" ibaresiyle kurumun çalışma alanının Türkiye ile sınırlı olmadığını, Türk'ün hali hazırda olduğu geniş bir coğrafya, kuruma çalışma alanı olarak tespit edilmiştir. Türk Dil Kurumu'nun çalışma alanını bu kadar geniş tutarken, mesaisinin semerelerini sadece Türkiye'de istifadeye sunmakla etki alanının bu kadar daraltılabileceğini elbette düşünemeyiz. Atatürk sağlığındaki uygulamaları ile de durumun böyle olmadığını göstermiştir.

Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun kurulmasının altında yatan fikirlerin ve bu fikirlerin hizmet ettiği yüksek idealin ne olduğu konusunda Atatürk ve Dr. Zeki adındaki genç arasında geçen söyleşi her şeyi çok net ortaya koymaktadır.

Dr. Zeki;

"Gazi Paşam! saltanatı kaldırdık... Hilafeti, meclisin manevi şahsiyetinin içine aldık; bunlar, yapılarına kadar bir milletin ideali olabilirler. Fakat, yapıldıktan sonra, yeni bir dönem kurulur, ve işler. Onun iyi işlemesi, kötü işlemesi, ideal değildir, iyi işlemesini sağlamaya mecburuzdur! Yaptığımız öteki devrimler de yapıldıkları an ideal olmaktan çıkar. Artık ideallerimiz, yaşadığımız gerçekler haline dönüşmüştür. İyi ya da kötü sonuç vermesi, bizim sorumluluğumuzun sonuçlarını belirler.

²⁰⁰Inan, 2007:294,295

Ama bir de milletlerin babadan oğla sıçrayan uzun vadeli idealleri vardır. Siz bize, böyle bir ideal aşılımadınız! Yahut benim bundan haberim yok! Bunu bize açıklar mısınız Gazi Hazretleri?... ”²⁰¹

Atatürk genç doktorun yüzüne sevgi ile bakıyor ve susuyordu. Daha sonra “Başka var mı çocuğum?” dedi. “Hayır Gazi Paşam!” Atatürk bir süre daha sustu ve sorunun cevabını şöyle verdi:

“Bu nokta önemlidir. Fakat bunlar konuşulmaz yaşanır. Elbette bir milletin ülküsü olacaktır. Ama bunlar devlet tarafından açıklanmaz, millet tarafından yaşanır. Nasıl bakarken, gözlerimizin farkında değilsek, ülkü de bütün davranışlarımızda, farkında olmadan yaşar. Hareketlerimizi, düşüncelerimizi etkiler; fakat konuşulmaz. Ben devlet başkanım. Sorumluluklarım vardır. Bu konuda konuşamam; bu konuda genç arkadaşım ile ayrıca görüşeceğim”, dedi ve Dr. Zeki’yi yanına alarak umum müdür odasına geçti. Oturdular. Atatürk’ün arkasında, duvarda bir Türkiye haritası vardı. Karşısında oturan Dr. Zeki’ye.²⁰²

-Benim arkamdaki haritayı görüyor musun? Dedi.

-Evet paşam.

-O haritada, Türkiye’nin üstüne abanmış bir blok var; onu da görüyor musun?

-Evet, görüyorum, paşa hazretleri.

-Hah... işte o ağırlık, benim omuzlarımın üstündedir, omuzlarımın üstünde olduğu için, ben konuşamam!

Düşün bir kere Osmanlı İmparatorluğu ne oldu? Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ne oldu? Daha dün ,bunlar vardılar, dünyaya hükmediyorlardı! Avrupa’yı ürkünün Almanya’dan bugüne ne kaldı! Demek hiçbir şey, sür-git değildir! Bugün “ölümsüz” gibi görünen nice güçlerden ilerde belki pek az bir şey kalacaktır. Devletler ve milletler, bu idrakin içinde olmalıdırlar.

²⁰¹ İsmet Bozdağ, (1999): *Atatürk’ün Avrasya Devleti*, Tekin Yayınevi, İstanbul:28

²⁰² Bilgehan A. Gökdağ, (1999):“Alfabe ve Siyaset”, *Atatürk’ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Trabzon:29 ; Bozdağ, 1999:30

Bugün Sovyet Rusya, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Devlet olarak dostluğuna ihtiyacımız var! Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir! Bugün, elinde sımsıkı tuttuğu milletler, avuçlarından sıyrılabilirler. Dünya, yeni bir dengeye ulaşabilir!

İşte o zaman Türkiye, ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostumuzun yönetiminde dil bir, inanç bir, öz bir kardeşlerimiz vardır. Onları arkalamaya hazır olmalıyız! “Hazır olmak” yalnız o günü susup beklemek değildir; hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanırlar? Manevi köprülerini sağlam tutarak! Dil, bir köprüdür; inanç, bir köprüdür; tarih, bir köprüdür! Bugün biz, bu toplumlardan dil bakımından, gelenek, görenek, tarih bakımından ayrılmış, çok uzağa düşmüşüz! Bizim bulunduğumuz yer mi doğru, onların ki mi? Bunun hesabını yapmakta fayda yoktur! Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz; bizim, onlara yaklaşmamız gerekli...

Tarih bağı kurmamız lazım. Folklor bağı kurmamız lazım. Dil bağı kurmamız lazım.

Bunları kim yapacak?

Elbette biz!

Nasıl yapacağız?

İşte görüyorsunuz, “Dil Encümenleri”, “Tarih Encümenleri” kuruluyor.

Dilimizi, onun diline yaklaştırmaya, tarihimizi ortak payda haline getirmeye çalışıyoruz. Böylece, birbirimizi daha kolay anlar hale geleceğiz. Bir sevgi parlayacak aramızda; tıpkı bir vücut gibi, kaderde ve mutlulukta birbirimizi duyacağız ve arayacağız. Ortak bir dil amaçladığımız gibi, ortak bir tarih öğretimiz olması gerekli... Ortak bir mazimiz var, bu maziye, bilincimizle taşımamız lazım. Bu sebeple okullarda okuttuğumuz tarihi, Orta Asya’dan başlattık! Bizim çocuklarımız, orada yaşayanları bilmedirler. Orada yaşayanlar da bizi bilmeli.

İşte bunu sağlamak için de “Türkiyat Enstitüsü”nü kurduk. Kültürlerimizi, bütünleştirmeye çalışıyoruz. Ama bunlar, açıktan yapılmaz! Adı konarak yapılacak

işlerden değildir. Yanlış anlaşılabilir gibi, savaflara da sebep olabilir. Bunlar, devletlerin ve milletlerin derin düşünceleridir.

İşitiyorum: benim dil ve tarih ile uğraştığımı gören kısa düşünceli bazı vatandaşlarımız; “Paşa'nın işi yok! Dil ile tarih ile uğraşmaya başladı” diyorlarmış. Yağma yok! Benim işim, başımdan aşkın! Ben bugün çağdaş bir Türkiye kurmaya ne kadar çalışıyorsam, yarının Türkiye'sinin temellerini atmaya da o kadar dikkat ediyorum.

Bu yaptıklarımız, hiçbir millete düşmanlık değildir. Barıştan yanayız, barıştan yana kalacağız. Ama durmadan değişen dünyada, yarının muhtemel dengeleri için hazır olacağız. Bunları sana akıllı bir genç olduğun için söylüyorum. Açıktan söylemiyorum, kulağına söylüyorum. Sen bil, gerekçesini kimseye söylemeden böyle davran; çevrenin de böyle davranması için gerekeni yap! İdealler, konuşulmaz, yaşanır. İşte senin sorunun karşılığını da böylece vermiş oldum.”²⁰³

Atatürk döneminde yapılan dil, tarih, Türkoloji çalışmaları bu düşüncelerden ilham alarak Türklüğün kökenlerini çok eski çağlara götürmekte, mukayeseler çok geniş bir Türk coğrafyası içinde yapılmaktaydı. Atatürk'ün düşündüğü şey, Anadolu'dan ta Atlantik'e kadar uzanan alanda, aynı zamanda Türk unsurlar var ve bunlar çeşitli isimler altında hatta bazıları İslam olmadan, ama Türk kalarak, belli bir düşünceyi, belli bir insan grubunu temsil ediyorlar. Onların yayıldıkları bu kuşakta bir istikrar unsuru olmaları, dünyaya yeni bir denge sağlamaları mümkündür. Ama o günkü şartlar altında mümkün değildi. Mümkün olması ihtimali ile hazırlıklar yapıyordu. Yaptığı hazırlıklar da, Orta Asya'dan başlayarak tarih birliğini sağlamaya çalıştı. Dil de beraberliği de yeni Türk dilinde bir takım taramalar yaparak kullanılmayan kelimeleri dile aktararak, sağlamaya çalıştı. Sonra bunlar yoldan saptırıldılar ama saptırılmadan önce Mustafa Kemal'in niyeti bu idi.

Mustafa Kemal'in adı geçen kurumlar için belirlediği idealler ve hedefler, kendisinin de ifadesinde çok net bir şekilde ortadadır. Fakat kurum ideallerinden ve politikalarından o kadar uzağa düşürmüştür ki, bazı aydınlar çıkıp da kurumun asli görevlerini hatırlattığı zaman bu kişiler hayalperest olarak görülüyor, çalışmalarının da

²⁰³ Bozdağ, 1999:30,31,32

bilim kurgu niteliğinde olduğu ifade ediliyor. Yapılan yanlış o kadar özümsemiştir ki yanlış doğru olmuştur.

3.2. Siyasi Faaliyetler

3.2.1. Türkiye-Afganistan İlişkileri

Nüfusunun önemli bir bölümü Türklerden oluşan Afganistan ile Türkiye arasında tarih ve kültür bakımından ortak yönler çoktur. Türkiye milli mücadele yıllarından itibaren yarım asra yakın bir süre Afganistan üzerinde çok olumlu etkiler bırakmıştır.²⁰⁴ Afganistan'ın Kurtuluş Savaşımızda özel, özgün ve önemli bir konumu vardır. Moskova'ya giden Türk heyeti, İngiliz egemenliğinden kurtulup, Ruslardan yardım sağlamak için Moskova'ya gelen Afgan heyetiyle karşılaşmış ve Afgan temsilciler tarafından gözyaşlarıyla kucaklanmıştır. Bununla birlikte 1 Mart 1921'de Moskova'da Afganistan ile imzalanan antlaşmayla, Afganistan Anadolu hükümetini ilk tanıyan devlettir. Yani bu anlaşma TBMM hükümetinin imzaladığı hukuksal açıdan geçerli ilk antlaşmadır.²⁰⁵

İki ülke arasında bir dostluk ve işbirliğinin ötesinde, uzaklık ve muhabere zorlukları nedeniyle, kağıt üzerinde kalsa bile, bir dayanışma anlaşması diyebileceğimiz bu antlaşmanın çeşitli özellikleri vardır. Önce, Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını Afganistan da Türk devletinin temsilcisi olarak Ankara hükümetini açıkça tanıyordu. Bir başka özelliği de, tarihte ilk kez bu antlaşma ile doğu milletlerinin uyanışından ve onların bağımsızlığı ve özgürlüğünden bahsedilmektedir. Bu Mustafa Kemal Paşa'nın uluslararası alanda açtığı çığırın ilk somut sonuçlarından biridir.²⁰⁶

Antlaşmanın çarpıcı bir özelliği daha vardır: yeni Türkiye, ilk defa, bir doğu ülkesine eğitim alanında yardım yapmayı, Afganistan'a öğretmen ve subay göndermeyi üstlenmiştir. Bu da ezilen doğunun kurtuluş simgesi olan Mustafa Kemal Türkiye'si'nin üstlendiği somut bir görevdir. Türkiye, kardeş saydığı Afganistan'a karşı üstlendiği bu görevi Atatürk zamanında hakkıyla yerine getirecektir. O dönemde pek çok Afgan genci

²⁰⁴ Coşkun Topal, (2007):“Soğuk Savaş Öncesi Dönemde Türkiye'nin Afganistan'daki Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi, Sayı 168, İstanbul:2

²⁰⁵ Doster, 2004:256

²⁰⁶ Ahmet Özgiray, (2000):“Türkiye Afganistan İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi* (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:1119

Türk burslarıyla Türkiye’de öğrenim görecek ve bağımsız Afganistan’ın kadroları Türkiye’de yetişecekti.²⁰⁷

21 Nisan 1921 de oldukça tanınmış bir diplomat olan Sultan Ahmet Han başkanlığında bir heyetin Ankara’ya ulaşmasıyla Türk-Afgan ilişkilerinin gelişmesi durumunda önemli bir adım atılmış oldu. Zira 25 Nisan 1921 günü büyük bir samimiyet ve iltifat dairesinde Mustafa Kemal tarafından kabul edilen bu heyetle Afganistan, Ankara’daki diplomatik misyonunun teşekkülünü tamamlamaya yönelmiş ve sefarethanesine bayrak çekme töreni de 10 Haziran 1921 günü yapılmıştır.²⁰⁸ Elçilik gönderine bayrağı Mustafa Kemal Paşa çekti. Bu tören dolayısıyla Afgan elçisi Sultan Ahmet Han bir konuşma yaptı ve özetle şunları söyledi:

*...”Afgan milleti, sonsuz saygı beslediği ve kendi kılavuzu ve lideri olarak gördüğü Türk milletine bir elçilik heyeti göndermekle nihayet arzusunu gerçekleştirmiş oldu... Dini bağlarımız resmi ilişkilerimizle teyit edilmiştir ve Türkiye ile Afganistan arasında yapılan antlaşma İslam dünyasının kurtarılması için büyük umut vermektedir... İslam dünyası kendisini yok etmeye çalışanlara karşı kendi haklarını savunmaya kararlıdır. Geleceğe umutla bakıyoruz.”*²⁰⁹

Mustafa Kemal bu konuşmaya verdiği karşılıkta Türkiye-Afganistan arasında olduğu gibi Türkiye ile İslam dünyası arasında da güçlü bağlar bulunduğunu; her iki ülkenin ortak çalışmasının dünya siyasetinde bir denge yaratmak bakımından önemli olduğunu bildirmiştir. Afganistan’a bir elçilik kurulu göndereceğini söyleyen Mustafa Kemal, *“Her İslam yönetimi Afganistan gibi özgür ve bağımsız görmekten gurur duyacağız. Doğuda baskı altında yaşayanlar Türkiye, Afganistan ve Sovyet Rusya arasındaki ittifaktan sevinç duymaktadırlar.”* demiştir.²¹⁰

Mustafa Kemal daha önce de işaret edilen pek çok konuşmasında Afganistan’a bir elçinin atanacağını belirtmekteydi ama bu atama gecikmiştir. Türkiye, Afganistan’ın Ankara’da büyükelçilik açmasından yaklaşık bir yıl sonra, 1 Mart 1922’de Medine

²⁰⁷ Bilal N. Şimşir, (2002):*Atatürk ve Afganistan*, Asam Yayınları, Ankara:58

²⁰⁸ Salim Cöğce, (2000):“Atatürk Dönemi Türk-Afgan Münasebetleri”, *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi* (25-29 Ekim 1999,Türkistan-Kazakistan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:1137,1138

²⁰⁹ Şimşir, 2002:66,67

²¹⁰ Zeki Sarıhan, (2002): *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul:151,152

Müdafii Fahrettin Paşa'yı Kabil Elçiliğine atayarak, bu ülkedeki diplomatik misyonunu resmen kurmak üzere harekete geçecektir.²¹¹

Elçi Fahrettin Paşa'nın güven mektubu TBMM Başkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan Afganistan Emiri Amanullah Han'a yazılmış bir mektup idi. Mektubun baş tarafında Fahrettin Paşa Afgan emirine uzun uzun tanıtılıyor sonra, İslam ailesinin iki üyesi olan Türkiye ile Afganistan arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek amacıyla Fahrettin Paşa'nın emir katına tam yetkili olağanüstü elçi olarak atandığı bildiriliyordu.²¹²

1923-1928 yılları arasında Afganistan ile Türkiye arasında dikkati çekecek bir gelişme ve temas bulunmamaktadır.²¹³ Bundan önce karşılıklı elçiliklerin açıldığını ve çeşitli gün ve etkinliklerde karşılıklı tebrik telgraf ve mektuplarını görmekteyiz.

Amanullah Han, memleketinde başlattığı öğrenme ve yenilik seferberliği devam ederken, diğer memleketlerdeki gelişmeleri bizzat yerinde görmek ve mümkün ise oralardan teknisyen ve alimler getirmek ümidiyle, 1927 aralığı sonlarında bir dünya turuna çıktı. Sırasıyla Mısır, Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, İngiltere ve Rusya'yı ziyaret eden Amanullah Han her gittiği ülkeden büyük ilgi ve itibar gördü. 1928 Mayıs sonlarında Türkiye'ye geldiğinde ise, büyük bir sevgi ile karşılandı.²¹⁴ Türk resmi yetkilileri ziyaretin başarılı geçmesi için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.²¹⁵ Kral Amanullah Han'ın ziyaretine Türkiye'de büyük önem verilmiştir. Haşmetli konuğu hoşnut edebilmek için adeta seferber olunmuş ve ayrıntılı bir ziyaret programı hazırlanmıştır. Kral, Avrupa'ya yaptığı ve aylarca süren bir geziden sonra Türkiye üzerine girecekti program ona göre hazırlandı. Harfi harfine uygulanacak olan bu program özetle şöyle idi: Afgan kral ve kraliçesini Sivastopol'den alıp İstanbul'a getirmek için seyrisefain idaresinin İzmir Vapuru ayrılmıştır. Vapur, Peyk-i Şevket ve Berk-i Saffet torpido muhripleri ile birlikte Sivastopol'e gidecek ve kral oraya gelmeden bir gün önce Sivastopol Limanında hazır bulunacaktır.

Kral ve kraliçe ile mahiyetleri istimbotta İzmir Vapuruna geçecekler. Geçerlerken Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet ile selam topu atacaklardır. Türk

²¹¹Cöhce, 2000:1145

²¹²Şimşir, 2002:101

²¹³Cöhce, 2000:1149

²¹⁴Mehmet Saray, (2002): *Afganistan ve Türkler*, Asam Yayınları, Ankara:141

²¹⁵Özgiray, 2000:1122

donanmasına ait beş gemi, Karadeniz boğazının üç mil açığında, düzgün bir hat üzerinde kralın gelişini bekleyecek. Kral, boğaz açığında bu savaş gemilerinin önünden geçerken Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri yirmi bir pare top atışıyla konuğu selamlayacaklardı.²¹⁶ Afgan Kralı burada sadece bir kısmına yer verdiğimiz teferruatlı karşılama ile 19 Mayıs 1928’de İstanbul’a gelmiş bulunuyordu. Aynı gün Kral Haydarpaşa Garından Ankara’ya uğurlanmıştır.

20 Mayıs 1928 günü Ankara’ya ulaşan Amanullah Han ve mahiyeti bizzat Mustafa Kemal tarafından karşılanmış, kral ve şahsında Afgan milletine büyük alaka ve dostluk gösterilmiştir.²¹⁷ Afgan Kralı Amanullah Han, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra Ankara’ya gelen ilk yabancı hükümdar olmuştur. Türkiye ve Atatürk bakımından bu ziyaret çok anlamlı ve önemli bir olaydı. Çünkü, Ankara başkent olalı, hiçbir yabancı hükümdar veya devlet başkanı Türkiye’nin yeni başkentine ayak basmamıştı. O güne kadar hiçbir yabancı devlet başkanının Ankara’ya gelmemiş olması bir yana, Türkiye’de görevli bazı yabancı elçiler bile İstanbul’dan Ankara’ya gelmemek için ayak sürüyor, hatta başkentimizi boykot etmeye kalkışıyorlardı.²¹⁸

20 Mayıs 1928 günü Ankara’ya ulaşan Amanullah Han bizzat Mustafa Kemal tarafından karşılanmış, aynı gün akşam yeni hizmete açılan Ankara Devlet Konukevinde verilen ziyafette yaptığı konuşmada da cumhurbaşkanı tarihi Türk-Afgan dostluğuna ve iki milletin Orta Asya’daki münasebet ve rabitalarına dikkat çekmekteydi. Mustafa Kemal bu konuşmasının bir yerinde Hindistan’daki Türk devletlerine işaret eder ki, o dönemde çok az bilinen bu konunun dile getirilmiş olması Türk Cumhurbaşkanının tarih bilgisi ve şuurunu göstermesi bakımından çok önemlidir.²¹⁹

Atatürk’ün konuşmasında belirttiği hususlar ve tavsiyeler ile onun Türkiye’de yaptığı inkılaplar Amanullah Han üzerinde büyük bir tesir yapmıştır. Nitekim Amanullah Han, “Ağabeyim” dediği ve örnek saydığı Atatürk’le çok çabuk dost olmuş ve kendisine yapılan nasihatleri tamamıyla benimseyip kabul etmiş ve onları tatbik edeceğini söylemiştir. Atatürk’ün ona yaptığı nasihatlerin başında kuvvetli bir ordu kurmak ve diğer bütün işlere ondan sonra ondan sonra başlamak gerekiyordu.

²¹⁶ Şimşir, 2002:153

²¹⁷ Cöhce, 2000:1150

²¹⁸ Şimşir, 2002:159

²¹⁹ Cöhce, 2000:1150,1151

Amanullah Han, kendisine yapılan tavsiyelerin tahakkuku için Türkiye’den yardım etmesini istedi. Onun bu ricası kabul edilerek 1 Mart 1921’de imzalanan Türk-Afgan ittifak muahedesine ek olarak Türkiye ve Afganistan arasında dostluk ve teşrik-i mesai muahedenamesi adıyla yeni bir antlaşma imzalandı.²²⁰ Bu antlaşmada iki devlet arasındaki dostluğun edebi olduğu teyit edilerek, müşahhas bir işbirliği öngörülmektedir. Ayrıca bu antlaşma ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Afganistan’ın eğitim sistemi ve ordusunun ıslahı için gerekli her türlü yardımı taahhüt ediyordu.²²¹

Bazı kuşkucu ve art düşünceli batılı yazarlar, 1928’de Türk-Afgan antlaşmasını, sömürgeci Avrupa devletlerinin “Sızma Antlaşmaları” türünde bir belge gibi göstermek istemişlerdi. Yani Türkiye’nin Afganistan’ı nüfuzu altına alıp sömürgeleştireceği yolunda bir kuşku yaratmaya kalkışmışlardı. Gerçekte ise bu antlaşmanın eski sömürgeci belgeleriyle hiçbir ilgisi yoktu. Tam tersine, bu antlaşma, Afganistan’ı sömürgecilerden kurtarmaya yönelikti. Zaten Türkiye’nin geleneğinde, kültüründe ve tarihinde sömürgecilik yoktu. Yeni Türkiye sömürgeciliğe, emperyalizme karşı savaş vermiş bir ülkeydi. Afganistan’ı kalkındırmaya ve çağdaştırmaya uğraşıyordu. Yani Atatürk ulvi amaçlar güdüyordu. Türkiye-Afganistan antlaşmasının, Orta Asya’da yeni Türkiye’nin saygınlığını ve etkinliğini olağanüstü ölçüde arttıracığı söylenmiş ve yazılmıştı. Türk etkinliğinin Afganistan sınırlarını aşarak, İngiltere’nin Hindistan imparatorluğuna ve Sovyetler Birliğinin Türk-Müslüman bölgelerine doğru da yayılabileceği tahmin edilmişti.²²²

Öngörüler ve tahminler gerçekten yerindeydi, Türkiye bu yıllarda Türkistan ve Azerbaycan’la ilgilenmiş onlara yol göstermeye çalışmıştır. Ne var ki bu ülkelerin Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edilmesi Türkiye’yi çok üzmüştür. Atatürk, milli mücadele bittikten sonra bu ülkeleri tekrar kazanmak için ilk önce Afganistan ile münasebet kurma ihtiyacı hissetmiştir.²²³

Afgan Kralı Amanullah Han 1928 Haziranının sonuna doğru İran üzerinden ülkesine dönerken Türkiye’deki gelişmelerden oldukça etkilenmişti. Esasen o Mustafa Kemal’i kendisine örnek olarak seçmiş ve 1923’ten itibaren pek çok reform yapmıştı.

²²⁰Saray, 2002:145

²²¹Cöhce, 2000:1152

²²²Şimşir, 1993:200

²²³ Yaşar Kalafat, (1994): *Kuzey Afganistan Türkleri ve Karşılaştırmalı Halk İnançları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul:18

Amanullah Han, sahip olduğu imkanlar ile yapmak istedikleri arasındaki uçurumun yaratacağı sıkıntıları bir türlü fark edememiş, zayıf anında başına büyük gailer çıkaracak işlere kalkışmıştır. Bunlardan en önemlisi de Mustafa Kemal'in hiçbir vakit yapmadığı kadınların yüzünü cebren açmak hareketidir.²²⁴

Afgan Kralının ülkesinde yapmayı planladığı siyasi, sosyal ve ekonomik reformlar, altyapısı hazırlanmadan hayata geçirilmeye çalışıldığı için, kralın hakimiyetinin de sonunu hazırlayan isyanların kaynağı oldu. Kral isyanlar sonucunda ülkesini kadın çarşafı içinde terk etmek zorunda kalmıştır. İsyancının çıkış noktasında bir kısım din adamlarının geleneksel “din elden gidiyor” kaygısı görünen tetikleyici unsur olmuştur. Bir de bu konuda, isyanın nere kaynaklı olduğu konusunda dönemin Kabil büyükelçisi Yusuf Hikmet Bayur'un şu tespiti çok önemlidir:

“Amanullah Han aleyhine ayaklanmalar gelişmekte iken Hindistan'dan gelme bazı levhalar elden ele dolaşmaya başladı; bunlardan biri o zaman Almanya'da cumhurbaşkanı olan Mareşal Hinderburg'un sağında açık balo elbisesiyle Afgan kraliçesi ve solunda Amanullah Han olmak üzere büyük kıtada bir resmi görülmekteydi. Altında da farsça “zevcesinin napaklığı ile iftihar eden bir...” (eşinin kirliliği ile övünen bir...) sözleri yazılı idi. Böyle bir resmin bulunup yayınlanması o sırada Afgan ayaklanmasını yönetenlerce mümkün, hatta akla gelir bir şey değildi, bundan az çok hükmedilebilir ki nu işe bir Avrupalı devletin gizli teşkilatı akıl etmiş ve onu yapmıştır...”²²⁵

Büyükelçinin tespiti çok yerinde olmuştur. Hindistan'daki çıkarlarının en iyi korunacağı yerin Afganistan olduğunu söyleyen bir İngiltere, Afganistan'daki bu özgürlükçü ve gelişmeci hareketlerden, emperyal çıkarlarının tehlikeye düştüğü düşüncesiyle rahatsız olmuştur. Zaten bütün mücadele milli duruşu olan halklar ile emperyalizm arasında geçiyordu. Emperyalizm birinci mücadelesini Anadolu'da Mustafa Kemal'e karşı vermiş ve yenilmişti. Mustafa Kemal, Anadolu üzerinde kıldığı emperyalizm çemberini Afganistan üzerinde genişletiyordu. Yaşananları net okuyan emperyalistler, Anadolu'da tutunamayışlarının neticesinin, Afganistan ve akabinde Hindistan'dan da çıkarılma olduğunu görmüşler ve Mustafa Kemal'in girişmiş olduğu Afganistan ile dostane ilişkilerin bozulmasının, kendi çıkarlarının devam etmesini

²²⁴ Cöhce, 2000:1152,1153

²²⁵ Şimşir, 1993:219

sağlayacağını farkındaydılar. Bu dönemde Afgan halkının mutaassıp ve cahil oluşu tüm bu emperyalist oyunlara uygun zemin hazırlamıştır. Mustafa Kemal'in şahsında yakalanan bu iyi çıkışlar Afgan krallarının devlet adamlığı niteliğinde beklenen karşılığı yerinde ve zamanında bulamayınca, beklenen sonuçlar maalesef elde edilememiştir. Afganistan'da Amanullah Han'dan sonra iktidarı ele alan Nadir Han döneminde Türkiye, Afgan gençlerinin yetişmeleri için gayret sarf etmiştir. Nadir Han'ın öldürülmesiyle yerine oğlu prens Zakir Şah tahta çıkarıldı. Bugünkü Afganistan devletinin ortaya çıkmasında büyük hizmetleri olan Zakir Şah döneminde Türkiye, İran-Afganistan sınır ihtilafında hakemlik yapmıştır.²²⁶

Adı geçen krallar döneminde de Türkiye-Afganistan ilişkileri devam etmiştir. Fakat Amanullah Han dönemi Türk-Afgan ilişkilerinin zirveye çıktığı dönem olmuştur. Bu krallar dönemi ise Amanullah Han döneminde yaşanan talihsiz olayların gölgesinde gelişmiştir. Mustafa Kemal hassas durumdan dolayı daha ihtiyatlı olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk her zaman Afganistan'a özel bir ilgi göstermiş, cumhurbaşkanlığı yıllarında Afganistan ile yakından ilgilenmiştir. Kendisi bir asker olan Mustafa Kemal, sahip olduğu jeopolitik kültür ile Türkiye'nin konumunu yerinde değerlendiriyor, ülkeyi batıya doğru götürmeyi hedeflerken bile, doğudan ilgisini kesmiyor ve Türkiye'nin doğusunda yer alan Türk ve İslam ülkeleriyle yakından ilgileniyordu. Bu doğrultuda Kemalist dış politika geliştirilirken, Afganistan'a özel bir yer veriliyordu. Orta Asya Türk dünyasının güney ucunda yer alan Afganistan'ın, Türk'lerin dünyaya doğudan açılan kapısı olduğunu Mustafa Kemal iyi biliyor ve bu nedenle de bu ülkeye de yakın ilgi gösteriyordu.

3.2.2. Türkiye-İran İlişkileri

Atatürk'ün kurduğu modern Türkiye Cumhuriyeti Devletinin en büyük özelliği laik oluşu idi. Yani devlet işleri ile din işleri bir birinden tam mana ile ayrılıyordu. Bin seneye yakın İslam'ın önderliğini ve hamiliğinin yaptıktan sonra, Türk milletinin Atatürk önderliğinde kurduğu bu modern ve laik cumhuriyetin yankıları bilhassa İslam ülkelerinde ve özellikle İran'da büyük olmuştu. Nitekim Atatürk'ün Türkiye'de yaptıklarını hayranlıkla takip eden İran ordusu kumandanı Rıza Han, son Kaçar

²²⁶Kalafat, 1994:18

hükümdarı Ahmet Şahı devirerek İran'da tıpkı Türkiye ²²⁷de olduğu gibi, milleti ilerletecek inkılaplar yapmak ümidiyle başa geçmiştir.

İran'da idareyi ele geçiren Rıza Han önce Devlet Başkan olarak vazife yapmıştır, sonradan eski geleneğe uyanarak Şahlığını ilan etmiştir. İran'da Şii ulema, bilhassa Şah Hasıreddin'in ölümünden sonra medreseye çekilmiş genellikle kendi işleriyle meşgul, gayet pasif bir hayat sürmeye başlamıştı. Fakat ülkede 1907 den itibaren başlayan meşrutî hareketlerde bazı Şii ulemanın da söz sahibi olabilmek için mücadeleye girdiğini görüyoruz. Ülkenin, aynı senede Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayrıldığını gören Şii ulemanın, bilhassa yabancı düşmanlığını kışkırtmada büyük rol oynayarak yeniden İran siyasetinde ağırlık kazanmaya çalıştığı görülür.²²⁸

İran'da bu karmaşık siyasi süreç devam ederken Ankara'nın Rıza Han'a bakışının, iktidara el koyduğu 1921 Şubat'ı ile Şah olduğu Aralık 1925 arasındaki dönemde gelgitler yaşadığı anlaşılıyor. Örneğin Mustafa Kemal Paşa'nın 16/17 Ocak 1923'de verdiği ünlü İzmit mülakatında İran hakkında söyledikleri ilginçtir:

"...İran ile resmi münasebatımız tebellür etmiş (netleşmiş) değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran'da hakim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa'da firari bir haldedir, ve İran dahilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle intihab olmuş mebuslardan mürekkep bir meclis vardır, ve onlara istinad eden ve fakat birbirini anlamayan insanlardan mürekkep bir heyet-i hükümet var. Harbiye nazırı olan bir Rıza Han var. Bu Rıza Han âdetâ onların diktatörüdür. Meclise karşı, diğer rüfekasına ve memlekete karşı bütün manasıyla diktatördür. Bu adamın bir takım gayeleri mevcuttur, iyi bir meclis yapabilmesi için, iyi bir hükümet vücuda getirmek ve İngilizleri memleketten teb'id etmek (uzaklaştırmak) istiyor. Fakat görüldüğüne göre, o da şahsi olarak, yani ben ve ben idame edeceğim diyen bir dimağdır. Ne dereceye kadar muvaffak olacağı da belli değildir. İran'ın bizim ile sıkı ve samimi münasebatı diyebilirim ki, bu Rıza Han vasıtasıylardır."²²⁹ Mustafa Kemal'in mülakatında belirttiği gibi başlarken Türkiye-İran ilişkileri, İran'da ki siyasi durum gibi Türk-İran

²²⁷ Mehmet Saray,(1999):*Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:108

²²⁸ Mehmet Saray, (1990):*Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara:87,88

²²⁹ <http://www.atam.gov.tr/index?page=Dergiicerik12.6.2008>

ilişkileri net değildi. Kısacası, iki ülke arasındaki münasebetler medeni fakat acayip diye tarif edilebilirdi.²³⁰

1923-1925 yılları arası İran ile mevcut ilişkiler, ne çok sıcak ne de çok soğuk denilebilecek bir çizgideydi. İki devlette birbirlerine kuşku ve sempati ile bakıyorlar ve bu çizgide mevcut ilişkileri geliştirmeye çalışıyorlardı.²³¹ 22 Nisan 1926'da Tahran'da, Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, 17 Aralık 1925'te imzalanan Türk-Rus paktı doğrultusunda idi.²³² Altı maddeden oluşan bu antlaşmanın birinci maddesi iki ülke arasında "sonsuz" dostluğu öngörüyordu. Bu antlaşma Türk-İran sınırı sorunlarını hemen hemen çoğunlukla çözüme bağlıyordu. Bu antlaşmanın altıncı maddesinde şöyle deniliyordu: "akit taraflar sınır bölgeleri halkının huzur ve güvenliklerini sağlamak amacıyla sınıra civar arazide bulunan aşiretlerin ihdas ede gelmekte oldukları iki memleketin asayişini bozan cürme ait fiillere ve tertiplere son vermek için gerekli bütün tedbirleri alacaklardır. Bu tedbirler taraf olan hükümetlerce ayrı ayrı ve gereğine inandıkları takdirde ortaklaşa alınacaktır."²³³

Taraflar arasındaki bu antlaşma, maalesef uygulanamadı. Zira Türk-İran sınırındaki Kürt kabileleri, her iki ülkeye de meydan okurcasına hareket etmeye başlamış ve 1927 Eylülünde de açıkça isyan etmişlerdir. Kürdistanın istiklali için savaştıklarını söyleyen isyancılar, üzerlerine gönderilen Türk birliklerine karşı da uzun bir direnme göstermişlerdir. Ayrıca isyancılar İran, Irak ve Suriye'deki soydaşlarından silah yardımı alarak direnmelerini sürdürmeye devam ettiler. Bunun üzerine Türkiye, ilgili ülkeleri sert bir şekilde uyardı. İran ile Türkiye arasında soğuk rüzgarlar esmeye başladı.²³⁴

9 Nisan 1929'da Türkiye-İran arasında tekrar bir antlaşma yapılmış bunun gereği, Türk-İran hududunda sorunlu yerlerin meselelerini gözden geçirmek üzere bir karma komisyon oluşturuldu. Bu oluşturulan komisyonun toplantılarından fazla bir başarı elde edilemedi. Çünkü sınırda çalışan sınır tespit işçileri 1930 yaz ayında çıkan Kürt isyanı yüzünden engeller ile karşılaştılar. 1930 yılı boyunca Türkiye-İran ilişkilerine damgasını vuran olay, III. Ağrı isyanıydı. İsyân, 1930 yazı boyunca devam

²³⁰ Ahmet Özgiray, (2002): "İngiliz belgeleri ışığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara:298

²³¹ Barış Cin, (2007): *Türkiye-İran Siyasi ilişkileri (1923-1938)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:77

²³² Özgiray, 2002:298

²³³ Arif Koçak, (1976): *Tarihte Türk-İran İlişkileri*, Ankara Genelkurmay Basımevi, Ankara:128

²³⁴ Mehmet Saray, (1999): *Türk İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara:114

etmiş ve ancak eylül ortalarında bastırılabilmiştir. Bu isyan hareketi boyunca Türkiye, isyancıların İran tarafından desteklendiği ve İran'ın sınırında gerekli güvenlik önlemleri almadığını dile getirmiş ve bu konuda gerekli girişimlerin yapılmasını İran hükümetinden talep etmişti. İran, Türkiye'nin bu isteklerine karşılık, bölgenin engebeli olması nedeniyle sınırda tam olarak egemen olmanın zor olduğunu savunmuştur.²³⁵

Türkiye'nin İran'a yaptığı baskılar sonunda semeresini vermeye başlamıştır. İran Şahı Rıza Pehlevi komutanlarına emir vererek İran'a sığınmış Kürtlerle onlara yardımcı olan diğer Kürt gruplarına karşı operasyon başlatmıştır. İran ve isyancı Kürt kuvvetleri arasındaki vuruşmayı İranlılar kazanarak üç yüze yakın eşkiya temizlenmiştir. Bu arada, Türk ordusu, 7-14 Eylül 1930 tarihlerinde Ağrı Dağında yaptığı son operasyon ile isyancıların kökünü tamamen kazımıştır.²³⁶

İsyanın bastırılmasından sonra sıra artık sınır sorununun halledilmesine gelmişti. Türkiye, Ağrı isyanı devam ederken Ağrı Dağının tümü egemenliğinde olmadıkça bu sorunun çözülemeyeceğini düşünüyordu ve Küçük Ağrıyı fiilen işgal ederek bu muğlak duruma son vermişti. İsyanın bastırılmasından sonra Türkiye, işgal ettiği dağlık araziye karşılık, stratejik önemi olmayan tarımsal bir araziyi İran'a vermeyi önerdi.²³⁷

1931 yılına gelindiğinde, Türk-İran siyasi ilişkilerinde belli bir iyileşme görüldü.²³⁸ Dönemin Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede bu hudut sorununun çözümlenmesine pek çok çaba harcamıştır. Sonuçta, sorunun hallinde büyük rol oynamıştır. Türkiye-İran hududunun düzenlenmesi çalışmalarında olumlu gelişmelerin yaşanması üzerine Hüsrev Bey Ankara'ya giderek kesin talimat almayı gerekli görmüştür.²³⁹ Bu ziyarette Hüsrev Bey Gazi'ye, sınır görüşmelerinin sn durumu hakkında bilgi verdikten sonra, sınır görüşmelerinin bir an önce sonlandırılması gerektiğini ve bunun için de Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'in kendisiyle birlikte İran'a gelirse, özellikle Şah Pehlevi'yi etkilemek bakımından çok iyi olacağını anlattı. Ayrıca taraflar arasında bir sorun çıkarsa, şahın hakem olarak gösterilmesi istendi.

²³⁵ Cin, 2007:99

²³⁶ Saray, 1999:116,117

²³⁷ Cin, 2007:111

²³⁸ Özgiray, 2002:302

²³⁹ Günay Çağlar, (2000): "Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış", *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi* (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Ankara:985

Tarafların heyetleri arasında yapılacak antlaşmanın içeriği üzerinde görüşmeler devam ederken, stratejik öneme sahip küçük bir tepenin kimde kalacağı konusunda taraflar arasında anlaşmazlık çıktı ve görüşmeler tıkanı. Bunun üzerine Tevfik Bey, Gazi'nin direktiflerine dayanarak, “*görülyüyor ki bu işi bizler halledemeyeceğiz. Ben Şah hazretlerinin hakemliğini hükümetim namına kabul ediyorum.*” Dedi. Türk tarafının beklenmeyen bu çıkışı İran tarafını çok şaşırtmıştı. Şah, Türkiye'nin bu isteğini kabul etti ve sorun Şah'ın hakemliğinde kısa sürede çözümlendi.²⁴⁰ Konuya bağlantılı olarak, sorunun çözülmesi konusunda Türkiye'nin hakemlik yaptığı İran-Afgan sınır anlaşmazlığı vardır.

Afganistan ile İran arasında 1903'ten beri tespit edilememiş bir hudut bulunuyordu. Bu, zaman zaman taraflar arasında münazaralara sebep oluyordu.²⁴¹ Buna bağlı olarak 1934'te Afganistan Dışişleri Bakanı Feyz Muhammed Han ile Kabil'deki İran Büyükelçisi Mehmet Taki İsfandiyarı Han oturup bir protokol imzaladılar. Bu protokol ile iki ülke arasındaki uzun sınır anlaşmazlığının hakeme götürülmesine karar verildi. Hakem olarak da her iki ülkenin samimi dostu Türkiye seçilmiştir. Bu karar, Atatürk Türkiye'sinin saygınlığı ve ağırlığı bakımından önemlidir. Cumhuriyet Gazetesi, “*Kabil Protokolü, Türkiye'nin şark milletleri ve hükümetleri üzerinde fevkalade siyasi itimat ve nüfuz kazandırdığını ispat etmesi itibariyle çok kıymetli ve ehemmiyelidir.*” diye yazıyordu.²⁴² Hakem olarak Türkiye'ye müracaat edilmesinin üzerine, Türkiye, Afganistan'a bir delegasyon göndererek dört ay orada çalıştı. Neticede anlaşmazlığı çözümlendi ve her iki ülke de Türkiye'ye minnettar kaldı.²⁴³ Türkiye'nin konuyla alakalı görevlendirdiği Fahrettin Altay, İran ve Afganistan'daki çalışmalarının neticesini Ankara'da açıklayacağını taraflara bildirdikten sonra Ankara'ya dönmüştür.

²⁴⁰ Cin, 2007:113. Görüşmelere İran temsilcisi olarak katılan General Arfa, görüşmelerde gelinen son noktayı bildirmek için Şah'ın yanına gitmiş ve Rıza Şah, konuyla ilgili General Arfa'ya şunları söylemişti: “Benim bu konuda ne düşündüğümü anlamadığın anlaşılıyor. Söyle bakalım şuradaki bu tepe, oradaki o tepeden daha yüksek değil mi? Bu beriki nasıl? Neden onu istemiyorsun? Bak, maksat bu tepe, o tepe değil. Benim amacım, Türkiye ile İran arasında bu kadar yüzyıllardır mevcut olan ikilik ve ayrılığın ortadan kalkmasıdır. Bu tepenin bu yüzünün kimin olması önemli değil; önemli olan bizim birbirimize dost olmamızdır.” Şah'ın bu tutumuyla ilgili Tevfik Rüştü Bey de şunları söylemişti: “Hatırlayamadığım sınır bölgelerinden birinde uzmanlar sınırın ayrıntılarını çizerken bir noktada anlaşamamışlar, taraflar amirlerinden emir almak istemişlerdi. İran Şahı kendisine kadar akseden sorunun neden halledilmediğini sorunca, uzmanlar ilerde Türkiye ile çıkabilecek bir ihtilafta burasının bir savunma noktası oluşturacağını söylemişlerdi. Bunun üzerine Şah şu cevabı vermişti: Meseleyi bu noktadan düşünmeyiniz. Türkiye ile İran hiçbir vakit silahlı bir ihtilafa girmeyecektir.

²⁴¹ Mehmet Saray, (2002): *Afganistan ve Türkler*, Asam Yayınları, Ankara:154

²⁴² Şimşir, 2002:281

²⁴³ Ahmet Özgiray, (2000): “Türkiye Afganistan İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi* (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Ankara:1129

Buna bağılı olarak ulaşılan neticeyi açıklamak için 15 Mayıs 1935 Günü Dışışleri Bakanlığında bir tören hazırlanmıştır. Törende Afgan ve İran büyükelçileri birer konuşma yapmışlardır.

Afgan büyükelçisi Ahmet Han, “*Biz bugün, bildirmek üzere bulunduğunuz karardan dolayı bahtiyar ve mütmain bulunuyoruz.*” diye söze başlamış ve bu neticeyi “*Şark’ta yeni bir saadet alameti*” olarak ifade etmiş ve demiştir ki:

“İki kardeş arasındaki bu ihtilafı üçüncü bir kardeşin halletmiş olmasından dolayı seviniyoruz ve bundan dolayı Türkiye Cumhuriyeti hükümetiyle dışışleri bakanına ve Korgeneral Fahrettin Altay’a ve büyük rehberleri Atatürk’e arz-ı teşekkür ederiz. Zahmetiniz iki memleket için yeni bir minnettarlık vesilesi olmuştur.”

“İran Büyükelçisi Sadık Han,iki dost ve komşu millet arasında nasılsa çıkmış olan bu ihtilafın hallinde yaptığı hakemlik vazifesinden dolayı, başta Atatürk olduğu halde Türkiye Cumhuriyeti hükümetine karşı Afgan büyükelçisi tarafından ifade edilmiş olunan hislere tamamen iştirak ettiğini söyleyerek” bugün vardığımız bu netice bütün dünyaya kendi işlerimizi kendi aramızda halletmek iktidarında bulunduğumuzu gösterecektir. Hakemin verdiği karar, okunduktan sonra belli olacaktır. Şu var ki, bu iş bir dost eliyle bitmiş oluyor.” demiştir.²⁴⁴

Büyükelçilerin konuşmalarından açıkça anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal Atatürk bölgesinde hakim bir otorite olarak ağırlığını koymuştur. Komşuları Atatürk’e “ağabeyi” olarak nitelendirmişler, Atatürk’te bunu karşılıksız bırakmayarak ağabeyinin küçük kardeşinin sorunlarıyla ilgilendiği gibi kardeşi ülkelerin sorunlarını ele alarak neticelendirmiştir.

Bu antlaşmaların imzalanmasından sonra, yerli ve yabancı basında Rıza Şah’ın Türkiye’yi ziyaret edeceği ve Van’da Atatürk ile görüşeceğine dair yerli ve yabancı basında haberler, söylentiler çıkmaya başlamıştı. Aslında, Atatürk’ün Rıza Şah’la görüşme isteği daha önceden de vardı. Atatürk, 18 Haziran 1932’de Ankara’da Hüsrev Bey’le yaptığı görüşmede hudut meselesi çözümlenmiş olduğundan Rıza Şah’la şahsen tanışmak istediğini, fakat kendisinin seyahatine bu sıralarda imkan olmadığından, belki Şah’ın da İran’dan fazla ayrılamayacağı için bir teftiş gezintisi şeklinde hudut civarında

²⁴⁴ Şimşir, 2002:292

buluşmayı düşündüğünü söyleyerek selamlarıyla beraber uygun bir şekilde Şah'la bu konuda konuşulmasını emretmişti.²⁴⁵ Gazi'nin bu isteği Şah'a iletdikten ve gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra, Şah Türkiye'ye bir ziyaret yapmaya karar verdi.

1934 yılında Türkiye-İran ilişkileri iyi olmaktan da öte, daha iyi olacağına dair olumlu sinyaller veriyordu. Nitekim İran Şah'ının 1934 yılında Türkiye'yi resmen ziyareti Türkiye'de büyük bir olay oldu. Şah 10 Haziran'da İran hududunu geçerek Türkiye'ye girdi. Oradan kalabalık mahiyetiyle birlikte taksilerle birlikte Trabzon'a girdiler. Buradan bir Türk muhribiyle birlikte Samsun'a ve oradan da trenle 16 Haziran'da Ankara'ya ulaştılar.²⁴⁶ Gazi Paşa aynı gece Şah onuruna verdiği yemekte şu konuşmayı yaptı:

“Türkiye-İran münasebetlerinin tarihi gözden geçirilirse bu iki memleketin dostluktan ayrıldıkları zamanlar en müşkül devirleri yaşamış oldukları görülür. Halbuki milletlerimizin tabii temayülleri en yüksek menfaatleri icabı olan dostluk bağları kuvvetlendikçe her iki millet kuvvetli hale geldi ve refah buldu. Türkiye Cumhuriyeti bu hakikati tamamen idrak ederek İran dostluğunu siyasetinin en esaslı umdelerinden biri haline getirmiştir. Nasıl ki zati şahanelerinin kudreti idaresi altında komşu ve kardeş memleketle de aynı duygulara, aynı görüşlere kıymet ve ehemmiyet verilmiş ve böylece sarsılmaz ve silinmez bir Türkiye-İran dostluğu kurulmuştur.”²⁴⁷

İran Şah'ı da yaptığı konuşmada: “Türkiye Cumhuriyeti'nin muhteşem reisi değerli kardeşim ve büyük arkadaşım” diye konuşmasına başlayarak şöyle devam etmiştir: “iki ülke arasındaki dostluk hiçbir şekilde sarsılmayacak bir temele oturmuştur” dedikten sonra, “iki milletin dünyaya medeniyeti yaydıklarını ve yeryüzüne sulhun gerçekleşmesi için çalıştıklarını söylemiştir.”²⁴⁸

Ayın yirmisine kadar Ankara'da kalacak olan Şah'a çok yoğun bir program sunulmuştur. 27 Haziran'da İstanbul Dolmabahçe Sarayı'na varmasına kadar, Şah ve beraberindeki heyete Eskişehir, Afyon, Manisa, İzmir, Soma, Balıkesir ve Çanakkale

²⁴⁵ Cin, 2007:116

²⁴⁶ Ahmet Özgiray, (2000):İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara:305

²⁴⁷ Perviz Amuzgar, “Kemalizm'in Rıza Şah'ın Reformları Üzerindeki Etkisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (Çev: Saime İnal Sevgi), Ekim 1992, s.48

²⁴⁸ Özgiray, 2002:305

gezdirilmiştir. Her gittikleri yerde resmi görevliler ve halk tarafından büyük coşkuyla karşılanmışlardır.²⁴⁹

İran Şah'ının Türkiye ziyaretinde Şah'ın şahsında ve Türkiye'de bir ilk yaşanıyordu. Gazi Paşa, gerek Afgan kralına gerekse İran Şah'ına İran ve Afgan milletlerinin Türk'lerle aynı soydan geldiklerini tekrarlıyordu. Bu düşüncenin sanat eserleriyle de desteklenmek, daha güçlü bir mesaj haline dönüştürmek için müzisyen Ahmet Saygun, sıkı bir çalışma ile "Öz Soy Operası" adında bir opera hazırlamıştı.²⁵⁰ İran Şah'ına bir opera izlettirme fikri Atatürk'ün aklına nereden gelmiş olabilirdi? Operayı hazırlayan Ahmet Adnan Saygun'un anlatımından dinleyelim:

"Öyle sanıyorum ki iki düşünce onu bu arzuya itmiştir. O sıralarda kendisinin İran ile yakınlaşmayı iki devlet arasında sağlam bir dostluk kurulmasını istediği anlaşılıyordu. Biri çoğunlukla sünni, öteki çoğunlukla şii mezhebine bağlı bu iki devlet yüzyıllar boyu düşmanca bir komşuluğu sürdürme gelmişti. Atatürk işte bazen açık bazen kapalı olan bu düşmanlığı dostluğa çevirmek, bunun için de din ve mezhep konularını bir yana itip, iki milletin öz kardeşler oldukları fikrini bir İran efsanesine dayanarak ileri sürme düşüncesinde kendini kaptırması olmalıdır. Atatürk böyle bir fikri Şah ile karşılıklı söyledikleri nutuklar sırasında da ortaya atabilirdi. Fakat, sahnenin hareketinden ve musikinin gücünden yararlanarak, bu fikri bir sanat havası içerisinde işlemenin heyecanla beslenen duygular üzerinde büyük etkisi olacağını düşünmüş olmalıydı. Nitekim 19 Haziran 1934 tarihinde, Ankara Halkevinde yer almış olan ilk temsilin hemen ardından iki devlet başkanı Dışişleri Bakanlığına giderek orada Türk-İran dostluğunun temelini atmışlardır.

İkinci düşünceye gelince; Atatürk herhalde yine bu Türk-İran dostluğu bakımından Şah'a büyük bir itibar göstermek ve onu mümkün olduğu kadar etkilemek istemiş olsa gerektir. Nitekim Şah'a elbette ki Türkiye'nin şehirlerini, o zaman var olan bir iki fabrikasını gösterebilecekti, fakat bütün bunlar İran'da da vardı veya olabilirdi. Ama bir musikili sahne eseri Şah için yepyeni bir şey olacaktı."²⁵¹

Şah Rıza Pehlevi, Türkiye ve opera sözlerini kafasına sığdıramamıştı ve başarılacağından emin değildi. Fakat perde açılmadan yapılan bir sunuş

²⁴⁹ Günay Çağlar, a.g.m., s.989

²⁵⁰ Bozdağ, 1999:94

²⁵¹ http://www.beethovenlives.net/ataturkun_anafikrini_verdigi_ilk_opera.htm2008

konuşmasında bu operanın kendisi için hazırlandığı ve şimdi kendisi için temsil edileceğini duyduğu zaman, herhalde kulaklarına inanmamıştır. Operalar tarihine, şerefine opera düzenlenmiş bir hükümdar olarak geçip ebedileşecekti.²⁵²

1934 yılı biterken, Türkiye'nin Atatürk'ün görüşleri doğrultusunda şekillendirilen dış ilişkileri çok gelişmiş bulunuyordu. Türkiye, Atatürk'ün önderliğinde yürüttüğü dış politika sayesinde hem batıda hem doğuda dostluğu aranan bir devlet haline gelmiş, büyük bir itibar kazanmıştı.²⁵³

3.2.3. Atatürk'ün Dış Türkler Siyasetinde Azerbaycan

Mustafa Kemal Atatürk'ü diğer insanlardan ve liderlerden farklı kılan en önemli özelliklerinden birisi hiç şüphesiz ki, gerçekliliği ve akılcılığıdır. 1 Aralık 1921 tarihinde TBMM'de yaptığı bir konuşmada, Pan-Turanizm ve Pan-İslamizm konusunda uyarıda bulunmuş ve gerçekçi bir devlet adamı olduğunu şu şekilde ifadeleri ile göstermiştir: *“dünya yüzünde mevcut bütün dindaşlarımızın mutlu ve rahah içinde yaşamalarını isteriz. Fakat bu toplumun büyük bir imparatorluk halinde, bir noktadan sevk ve idaresini düşünmek istiyorsak, bu hayaldir... daima hatırdan tutunuz ki, bir siyasi varlığın sınırını geçemeyeceği bir kuvvet hedefi vardır.”* Atatürk, milliyetçilik konusundaki gerçekliliğini “Büyük Nutuk”ta dile getirmiş ve *“bizim uygulama imkanı gördüğümüz siyasi ilke milli siyasettir. Dünyanın bugünkü şartları karşısında hayalci olmak kadar büyük bir yanılğı olamaz... büyük ve hayali şeyleri yapmadan, yapmış gibi görünmek yüzünden, bütün dünyanın düşmanlığını, garezi, kinini bu memlekete ve milletin üzerine topladık. Biz pan-turanizm yapmadık, yapıyoruz yapacağız dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için bir an önce öldürelim dediler”* şeklinde konuşmuştur. Ancak hiç şüphe yok ki, Atatürk milliyetçiliğindeki vatan kavramı ve gerçeklik ilkesi, milli sınırlarımız dışında kalan Türkler ile ilgilenmemek anlamına gelmez.²⁵⁴

Pan-Turanizm ve Pan-İslamizmi bu şekilde ele alıp değerlendiren Atatürk'ün Anadolu dışında yaşayan Türkler için farklı, çağının üstünde bir modeli ön gördüğünü görüyoruz “Kültür Birliği”. Mustafa Kemal Atatürk, milliyetçilik anlayışı ile bire bir

²⁵² Bozdağ, 1999:94

²⁵³ Günay Çağlar, a.g.m., s.992

²⁵⁴ İsmail Çallı, (1999): “Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Dünyası”, *Erdem Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı-II*, cilt 11, sayı 32, Ankara:472,473

alakalandırılan, milliyetçiliğin temeli ve kaynağı olan dil ve tarihin tetkik edilmesi için, dil ve tarih kurumları tesis etti ve servetinin büyük bir kısmını bu iki kuruma bıraktı. Onun giriştiği fikri çabaları bir bakıma milli mücadelenin devamı olarak görmek gerekir.²⁵⁵ Milli mücadele verilirken vatanın kurtarılması bir idealdi. Vatan kurtarıldıktan sonra ideal olmaktan çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin bundan sonraki ideali Türkiye dışında şekillenen Türk dünyasıydı.

Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM adına Doğu Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 1Aralık 1920 tarihli bir yazı, Türkiye'nin bundan böyle Türk dünyasına karşı izleyeceği politikanın ana hatlarını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Kazım Kara Bekir Paşa'ya gönderdiği bu yazının, konumuzu ilgilendiren kısmını aşağıya alıyoruz.²⁵⁶

“Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsât-ı lazimedde (gerekli çalışmalarda) bulunulacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam aleminin Bolşevikleri tartmak için bir milyar olacağını Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır. Kafkas meselesinin hudut, vesat-ı nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın şimali Kafkasya ve menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10.08.1920'de Ruslar ve Ermeniler arasında akd olunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve ve her milletin mukadderatına hakim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskun yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.”²⁵⁷

Mutafa Kemal Paşa ve TBMM'ye göre Azerbaycan Türkleri büyük bir önem arz ediyordu. Bu nedenle ihmal edilmemesi gerekiyordu. Ancak burada dikkati çeken önemli nokta ise, “Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline gelmesi” noktasındaydı. Yani bütün Türklerin birliği amaçlanmıyor, kültür birliği doğrultusunda Azerbaycan Türklerinin menfaatleri korunmaya çalışılıyordu. Bu aşamada da en önemli husus, şüphesiz Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet konumuna

²⁵⁵ Yaşar Özüçetin, (1999): “Atatürk ve Türk Dünyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 122, Ekim:17

²⁵⁶ Çallı, 1999:475

²⁵⁷ Karakoç, 2002:56,57

gelmesiydi. Zira bu tarihlerden sonra Türkiye'nin Türk dünyasına karşı bakış açısı, Rusya'ya karşı, bu bölgede bulunan Tür Devletlerinin bağımsızlıklarının kazanılması konusunda olmuştur. Bu, Türkiye Türklüğü ile Türkistan Türklüğü arasında kurulacak olan kültür birliğinin de en önemli aşamasıydı.²⁵⁸

Mustafa Kemal'in Azerbaycan'a verdiği önemi, Azerbaycan'ın Türkiye'ye büyükelçi olarak gönderdiği İbrahim Ebilov'un Ankara'ya ulaştıktan sonra, elçilik binasının açılış konuşmasında Mustafa Kemal bizzat Azerbaycan Sosyalist Sovyet bayrağını kendisi göndere çekmiş ve Azerbaycan'ın önemin vurguladığı konuşmasını yapmıştır:

“...Efendiler, sefir hazretleri işte böyle bir memlekette Azerbaycan'ı temsil ediyorlar. Bu mahiyeti temsildeki mana ve kıymet büyüktür. Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin tevhit ettiği rabitadan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haizi kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vazifesi göz önüne getirilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'da ki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve telakki noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu mevki mahsusunu, vazifesini pek mühim kılmaktadır. Bu vaziyetin yanında Anadolu'yu göz önüne getirmenizi rica ederim. Tesadüfen sağımda duvarda asılı olan şu haritanın irade ettiği gibi Anadolu'da, bütün Asya'nın, bütün mazlumlar dünyasının, zulüm dünyasına doğru ileri sürdüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu bu vaziyeti ile bütün zulümlere, hücumlara taarruzlara maruz bulunuyor. Anadolu yıkılmak, çiğnenmek, parçalanmak isteniyor; fakat efendiler, bu muhacemat Anadolu'ya mahsus ve mahsur değildir. Bu muhacematın hedefi umumisi bütün şarktır.”²⁵⁹

Mustafa Kemal'in yukarıda verdiğimiz, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgraf ve Azerbaycan Elçiliği'nin açılışında yaptığı konuşmada, Azerbaycan üzerindeki hassasiyetini dile getirmiştir, dile getirmekle kalmamış Moskova'ya giden heyetimize Nahçıvan konusundaki hassasiyetini bildirerek bu doğrultuda hareket etmelerini ayrıntılarıyla geçen bölümümüzde belirtmiştik. Mustafa Kemal Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve sınırları konusunda çok hassas davranmış, milli mücadelenin en zorlu günlerinde dahi gündeminden düşürmemiştir. Çünkü parçalanmış ve sınır sorunları yaşayan bir Azerbaycan, Mustafa Kemal'in Azerbaycan ve Orta Asya için planladığı

²⁵⁸ Çallı, 1999:475,476

²⁵⁹ Aslan, 2004:192,193

düşüncesinde sorun olmaktan öteye gitmeyecekti. Oysa Mustafa Kemal Azerbaycan için biçtiği vazifeyi Azerbaycan elçilik binasının açılış konuşmasında açık bir şekilde ifade etmiştir; “...Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin tevlit ettiği rabitadan başka Azerbaycan’ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haizi kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse filhakika Azerbaycan’ın Asya’da ki milletler için bir temas ve telaki noktası olduğu görülür...”

Bu ifade ile Mustafa Kemal Azerbaycan üzerinden Orta Asya’daki kardeş hükümetler ile de alaka kurmak fikrinde olduğunu ortaya koyarken, Azerbaycan’ın stratejik, coğrafi önemini de ön plana çıkarmaktadır. Mustafa Kemal kendisine özgü isimlendirme anlayışıyla da Azerbaycan’ın Nahçıvan bölgesine “Türk Kapısı” ismini koymuştur.

Mustafa Kemal Paşa bu beyanatlarıyla çok açık bir şekilde Azerbaycan ve onun üzerinden Orta Asya için düşündüklerini ifade etmiştir. Hiçbir zaman gerçekçilikten ayrılmayan Atatürk, bu ulvi amacı doğrultusunda da harekete geçtiği zaman, gerçekçilikle hareket etmiştir. Dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve diğer şartlarını göz ardı etmeyen Atatürk Azerbaycan ve Orta Asya için o günün belirleyici şartları içinde izleyeceği yolu daha önce detaylı verdiğimiz “*Bu gün Sovyetler Birliği dostumuzdur...*” diye başlayan ünlü ifadesiyle ortaya koymaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk gerçekçi yaklaşımı ile etki etmek istediği Orta Asya ve Kafkaslardaki Sovyet varlığını göz ardı etmiyor, komşuluğuna da ihtiyaçlarının olduğunu dile getiriyor. Durumu böylesine analiz ederken de her şeyden elini çekmiyor, var olan şartlara göre ülkesini ve kendisini hazırlama yoluna gitmiştir. Kendi ifadesiyle “*durmadan değişen dünyada yarının muhtemel dengeleri için hazır olacağız.*” derken kendi döneminde kurduğu kültür kurumları ile dönemine, uzak görüşlülüğü ile de Sovyetler Birliğinin dağıldıktan sonraki günlere hazırlık yapmıştır. Bu da Mustafa Kemal Atatürk’ün devlet adamı vasfının ne kadar güçlü olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk içerde bu tespitleri ve çalışmaları yaparken, Azerbaycan ve Orta Asya ile kurabileceği en ufak bile olsa, hiçbir kültür faaliyetinin dışında kalmamaya özen göstermiştir. Bu çalışmalardan biri de Sovyetlerce düzenlenen Bakü

Türkoloji Kongresi'dir. 26 Şubat-5 Mart 1926 tarihleri arasında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yapılan I. Türkoloji Kongresine de Atatürk temsilciler göndererek savunmalar yaptırmıştır. Türkiye'yi temsilen katılan Köprülüzade Mehmet Fuat "Türk Kavimlerinin Edebi Dillerinin İnkişafı" adlı tebliğini sunmuş, Hüseyinzade Ali Bey ise "Garbın İki Destanında Türk" adlı bir tebliğ sunmuştur ki aynı yıl tebliğ Bakü'de basılmıştır.²⁶⁰

Bu çalışma ve girişimlerden ayrı olarak ve göze çarpan en önemli olay Sovyetler Birliği eli ile Türkistan'da alfabe değişikliğine gidilmesidir.

Sovyetler Birliği, Arap alfabesini Latin alfabesi ile değiştirme operasyonuna öncelikle Azerbaycan'dan başladı. Bunun en büyük sebebi, batı medeniyetini kabul etmek için batının kullandığı Latin alfabesini kullanma zaruretine inanan Türk aydınlarının önemli bir kısmı Azerbaycan Türklerindendi. İdil-Ural'da ve Türkistan Cumhuriyetlerinde aydınların çoğu ıslah edilmiş Arap alfabesinin kullanılmasını istiyorlardı.

Azerbaycan Türk aydınlarının, değişik maksatla da olsa, Latin alfabesini benimsediklerini gören Sovyet Hükümeti, aldığı bir kararla 1924 sonlarında Azerbaycan'ın Latin alfabesini kullanmasını resmen istedi. 1 Mayıs 1925'de Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin kararı ile Latin alfabesi gazeteler ve remi haberleşme için mecburi ilan edildi. 7 Ağustos 1925'de alınan bir başka kararla da Arap alfabesi ile basılmış olan bilimum neşriyatın Sovyetler Birliğine girmesi yasaklanmıştır.

Sovyetler Birliğinin o günlerdeki aceleciliğini Mehmet Saray, Mehmet Emin Resulzade'den şu şekilde aktarmaktadır:

"Bolşevikler için kaybedecek vakit yoktu. Onlar için Azerbaycan'da Latin harflerini tatbik etmek, Azerbaycan'ın hars sahasındaki milli ihtiyaçlarını tatmin etmekten ziyade Rusya'da ki Türk illerini Türkiye ile harsi münasebetten alıkoymak ve komünist cildine girmiş olan Rus kültürünü, milliyet umdelerinden kuvvet alan Türk kültürü ile mücadelede daha müsait bir şerait dahilinde bulundurmaya niyeti idi."

Sovyetler Birliği, Azerbaycan'dan sonra, başta Türkistan olmak üzere diğer Türk bölgelerinde de Latin alfabesini yaymak maksadıyla 1926'da Bakü'de bir Türkoloji Kurultayı topladılar. Bu kongrede yapılan tartışmalar sonunda bütün Türk lehçelerinde

²⁶⁰ Gökdağ, 1999:30,31

Latin alfabesinin kullanılmasına karar verildi. Tertip edilen bir komite, yeni alfabenin propagandası ve diğer Türk lehçelerine nasıl uygulanması gerektiği hususunda çalışmalara başladı.²⁶¹

1926 Bakü Türkoloji Kongresi alfabeyi esas gündem maddesi yaptığı için Balkanlardan Kaşgar'a bütün Türk illerini candan alakadar etmekteydi. Alfabe meselesinin tarihinde pek mühim bir merhale oluşturmaktadır.

1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kongresinin sonrasında, 1927 yılında "Yeni Türk Elifbası Merkezi Komitesi" adını taşıyan ve çeşitli Sovyet Cumhuriyetleri temsilcilerinden oluşan bir kurul, "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabeti" adıyla yeni bir alfabe hazırlayıp yayınlamış, bu alfabe Sovyetlerde yaşayan bütün Türk halklarının ortak alfabeti olarak kabul edilmişti. Milliyetçi yaklaşımı benimseyen Cumhuriyet kadroları, İsmail Gaspıralı'nın ifade ettiği "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" sloganına uygun davranma gereğini hissetmişlerdi.²⁶²

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinde Bakü Türkoloji kongresinin yankıları çok fazla duyulmadı. Dönemin basın yayın hayatında böyle önemli bir kongrenin çok fazla yer almaması düşündürücüdür. Halbuki bu kongreye Türkiye'yi temsilen Köprülüzade Mehmet Fuat ve Hüseyinzade Ali Turan katılmışlardır. Yine Türkiye ile bağlantıları olan bazı yabancı bilim adamlarının da (Paul Wittek, Yulius Mesaroş, Teodor Menzel) kongreyi takip ederek raporlar hazırladıklarını bilmekteyiz.

Atatürk'ün 1926'da yapılan kongreden habersiz olduğu düşünülemez. Yine bu tarihlerde Fuat Köprülü ve Hüseyinzade Ali'nin yönetimden habersiz kendi başlarına Bakü'ye gittikleri inandırıcı değildir. Yukarıda da değinmiştik Atatürk'ün bilgisi dahilinde gittiklerini ve sunumlarını yaptıklarını. Köprülü'nün İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan Türkiyat Enstitüsünün müdürü gibi bir sıfatının da bulunması bu kişilerin kongreyi takip etmeleri için özellikle gönderildiklerini akla getirmektedir.²⁶³

Sovyetler Birliği'nde bulunan Türklerin 1926 yılında Latin harflerini kabul etmelerini takiben Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati, Latin harflerinin kabul edilmesinin siyasi yönden önem ve gereğinin üzerinde durmasından sonra hazırlıklar

²⁶¹ Mehmet Saray, (1993): Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul:81,82

²⁶² <http://www.dilbilimi.net/alfabedegisimi.pdf>2008

²⁶³ Gökdağ, 1999:27

hızlanmış, 23 Mayıs 1928 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığında resmen bir dil encümeni kurulmuştur.²⁶⁴ 1 Kasım 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti Arap harflerini bırakarak Latin harflerine geçmiştir. Latin harflerine geçme işinin perde arkasındaki sebeplerinden biride hiç şüphesiz ki I. Türkoloji Kongresinde Sovyetler Birliği dahilindeki Türklerin Latin harflerine geçmeleri idi. Türkiye kamuoyunda alfabe meselesinin bu yönüyle işlenmesi, daha çok batı medeniyetine girme çalışmalarının bir sonucu olarak takdim edilmesi normal bir davranıştır. Dönemin uluslararası gelişmeleri, Türkiye'nin jeopolitik durumu buna engel olmuştur. Atatürk'ün Türk Dünyasındaki gelişmelere kayıtsız kalmadığı, hazırlıkların yapıldığı, onun Cumhuriyeti kurar kurmaz Türk Dünyasına yönelik çalışmalar yapacak kurumları kurması genel Türklük düşüncesinde olduğunun göstermektedir.²⁶⁵

Üzerinde durmuş olduğumuz harf inkılabı şüphesiz ki sadece Azerbaycan'da ki Latin alfabesine geçişi yakalamak için yapılmamıştır. Bu değişim genel Türk Dünyasında ki değişimi yakalayıp yazı birliğini sağlamak için atılmış ciddi bir adımdır. Fakat konu içersinde Azerbaycan'ın ayrı bir yeri vardır. Sovyetler Birliği ilk defa harf değişimine Azerbaycan'da gitmiş, bu adımı atmadan önce Türkoloji Kurultayını yine Azerbaycan'da toplamayı uygun görmüştür. Çünkü Azerbaycan, Atatürk'ün de belirttiği gibi Türkistan'da ki kardeş hükümetler ile ilişkilerin kurulacağı en önemli merkezdi. Sovyetler Birliği de, Milli Mücadeleden beri Türkiye ile ilişkiler içinde bulunan ve her geçen gün ilişkilerini geliştiren Azerbaycan'ın bu konumundan haberdardı. Sovyetler Birliği, Azerbaycan ile siyasi, kültürel ilişkileri kesilen bir Türkiye'nin Türkistan ile ilişki kurmakta çok zorlanacağını biliyordu. Bu sebeptendir ki, Türkiye'nin Azerbaycan ve devamında Türkistan ile kültür bağlarının koparacak bu iki adım yani I. Türkoloji Kurultayı ve Latin harflerine geçiş Azerbaycan'da yapılmıştır.

Durumu çok iyi analiz eden Mustafa Kemal Atatürk, Azerbaycan'da ki I. Türkoloji Kongresine sunum ve temsil yapmaya uzmanlar gönderdiği gibi, kongrede çıkan kararlar doğrultusunda kabul edilen Latin alfabesini çok kısa sürede ülkemizde hayata geçirmiştir. Burada dikkatimizi çeken husus, taraflar kendi siyasi çıkarları için Azerbaycan'ın taşıdığı önemi biliyorlar ve mücadelelerini ve politikalarını öncelikli olarak Azerbaycan üzerinde yoğunlaştırıyorlar. Konu bu başlıklardan ele alındığında

²⁶⁴ Ayşe Aktaş, (1999): Atatürk ve Harf Devrimi, Erdem, AKDTYK Yayınları, Cumhuriyet Özel Sayısı III, Sayı: 33, Cilt: 11, Ankara:709

²⁶⁵ Gökdağ, 1999:28

Atatürk'ün Dış Türkler politikasında Azerbaycan'ın ne kadar öncelikli önem arzettiği ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Mustafa Kemal ve Türk milleti için milli mücadele başlarken ve verilirken bir idealdi. Fakat emperyalist itilaf devletleri yenildikten ve vatan kurtarıldıktan sonra milli mücadele ideal olmaktan çıkmıştır. Mustafa Kemal ve Anadolu halkının emperyalistlere karşı kazanmış oldukları zafer haklı olarak onlara ciddi bir özgüven veriyordu. Böylesine yüksek bir özgüvenin hakim olduğu günlerde, liderliğini Mustafa Kemal'in yaptığı Türk Milletinin yeni ve ulvi bir idealinin olmaması tabii ki düşünülemezdi. Mustafa Kemal'in bu ulvi idealine ilişkin bilgileri, Mustafa Kemal'in vefatından bir ay sonra "Aralık 1938" Yücel Dergisinde yayınlanan Osman Nebi'nin makalesinin vermesi bakımından, yazının konumuz ile alakalı kısımlarına aşağıda yer vereceğiz.

"Yazık, o daha büyük işler yapmak istiyordu, yapamadan gitti. O büyük milletin Anadolu'ya sıkışmış küçük bir parçasının başına geçmişti; fakat daima büyük Türklüğün hüsrânının acısını kalbinde taşıdı.

O, Asya'nın uzak ve feyizli ufuklarına doğru uzanan milletini ayağa kaldırmak için vakit bekliyordu. O büyük milletin kollarına vurulmuş zinciri, o, büyük milletin sırtında şaklıyan kamçıyı kırmak istiyordu. Ve ondan sonra beşeriyete yeni ve muazzam eserler kazandıracak, beşeriyet sulhlar ve sükunetlerle dolu baharlar hazırlayacaktı. Yazık; o bize Türk milletinin kendi vicdanında sakladığı gayeleri açıkça söyleyemiyordu bile... ve söyleyemeden gitti. Fakat onun tohumlarını saçtı: tarih kitabına Türklüğün Anadolu'ya sıkışmış küçük bir kitleden ibaret olmadığını ve fakat Asya'nın uzaklarına, gerilerine doğru uzanan büyük ve feyizli kitlelerden mürekkep olduğunu yazdırdı. O, bütün bunların bir kandan geldiğini söyledi ve bir gün hepsinin bir kalp olarak çarpacağını söylemek istedi. O, dil meseleleriyle uğraşırken bütün Türklüğün birbirlerini anlamasını ve birbirleriyle anlaşmalarını istiyordu. Kendi maarif vekiline (İstanbul'da çıkan bir gazeteyi Kaşgar'daki Türk'te anlayacaktır) dedirtti. Bu cümle büyük bir bilmedir ve bu bilmeceyi çözmeye çalışan bazı milletler endişe etmeye başladılar. O, bu bilmedeki sırların açılmasını bizlere ve ileriki nesillere bıraktı.

Daha birçok misaller sayabilirim:

O Türk milleti büyük devlerin karşısında, kendine yakışan şereflerle ayakta durabilmesi için, 15-20 milyonları azımsıyordu. Türk milleti yalnız Türk'lerden ibaret olarak yetmiş milyon olmalıydı. Bunun içine evvela Anadolu'yu kurtarmak, Anadolu'daki kısmı kuvvetlendirmek, sonra da büyük gayelere doğru adımlar atmak istiyordu. Ta istiklal mücadeleleri sırasında şunu söylemişti: "Anadolu'yu kurtarmak için şimdilik.....feda etmeye mecburuz." Bu cümlelerin içinde de o büyük adamın vicdanında saklayarak beraber götürdüğü, milletin büyük gayeleri gizlidir.

Artık garptan gözleri çevirmek (Türk ordularına Viyana'ları göstermek ve oralarda mevud topraklar aratmamak) lazımdı. Türk milletinin feyizli beşiklerine doğru gitmek; ideal bu olmalıydı. Balkanlarda kalan Türkler için "onlar evlerine dönsünler artık..." dedi ve onları Anadolu'ya getirmeye başladı. Nüfus ne kadar azdı. Vekilleri ona: "şarktan İran'dan Türkistan'dan Anadolu'ya Türk kabileleri getirelim" dediler. "Hayır dedi onları yerlerinde bırakın" ve bir gün Japon büyükelçisine o, veda ederken şöyle söylemişti, sizinle bir gün Çin'de karşılaşacağız..."²⁶⁶

Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmayı planladığı çok şey vardı. Henüz milli mücadele cephelede devam ederken, birçok cephede Mustafa Kemal'e eşlik eden Azerbaycan elçisi İbrahim Ebilov'un temsil ettiği Azerbaycan Türklerini ya da aynı günlerde Anadolu'yu yalnız bırakmayarak bir temsil heyeti gönderen Türkistanlı kardeşlerimizi düşünmemesi, onlar için bir şey yapmaması söz konusu olamazdı.

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından bir ay sonra kaleme alınan yukarıda yer verdiğimiz yazıda da anlaşılıyor ki, Atatürk'ün bu ulvi, kendi deyimiyle devletlerin derin fikirlerinden bir kısım çevrelerin yurt içinde haberdar olduğudur. Ülkemizde bu amaç bir dönem var ya da yok arasında değerlendirilmiş daha sonra ise hiç yokmuş gibi davranılmıştır. Ta ki Sovyetler Birliği dağılıp da ortaya beş yeni Türk Cumhuriyeti çıkana kadar. Fakat Mustafa Kemal'in kendi döneminde icraatları ile etki alanına almak istediği İran ve Orta Asya'yı, işgali altında tutan Sovyet Rusya'da, Atatürk'ün amaçları çok açık okunabilmiştir.

Bu bağlamda İran Şahı, Şah Rıza Pehlevi'nin Tahran Askeri Ateşesi Binbaşı Hüsamettin (Tuğaç)'e biraz zor konuştuğu Azerbaycan Türkçesi ile söylediği sözler,

²⁶⁶ Hikmet Tanyu, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Töre Devlet Basımevi, Ankara, 1981, s.82,83

İran şahının, Mustafa Kemal'in yapmak istediklerinden ne kadar haberdar olduğunu ortaya koymaktadır:

“...Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. Burasını almak ister. Evet, Azerbaycan halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa, şimdi Türkiye böyle bir politika gütmüyor, Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine eski ittihat terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye er geç Azerbaycan'ı alsın.”²⁶⁷

İran Şah'ı bir vesileyle Mustafa Kemal'in Azerbaycan'a yönelik düşüncelerinin olduğunu ve bunların neler olduğunu dile getiriyordu. Mustafa Kemal'in bir diğer etki alanı olan Sovyet Rusya da durum çok farklı değildi, tüm gelişmeler yakından takip ediliyor ve bunlara bir şekilde karşı koyuluyordu. Sovyetler Birliğinin, Mustafa Kemal'in Azerbaycan ve Türkistan'a yönelik eylem ve fikirlerine karşı ne kadar hassas olduklarını yansıtmaları bakımından Afgan-İran sınır anlaşmazlığında hakem olmak için Afgan-İran sınırına gönderilen Fahrettin (Altay) Paşa'nın “Altay” soyadını almasının Sovyet Rusya'da nasıl karşılandığı çok manidardır:

“Fahrettin Paşa, İran-Afgan sınırında bulunduğu sırada Gazi Mustafa Kemal'in Atatürk soyadını aldığını öğrenir. Hemen telsizle Atayı kutlar. Derhal şu cevabı alır:

Siz de “Altay” oldunuz!

Sonra Paşa sınırdaki çalışmalarını bitirip Rusya yoluyla yurda dönerken Moskova'da, eskiden tanıdığı Mareşal Vorosilov'u ziyaret eder. Vorosilov, odasında ayakta ve elleri arkasında kaşları çatık bir halde kendisini karşılayınca ilk sözü:

“Bu Altay adı da nereden çıktı” olur.

Paşa, Rus'un kendisini Turancılıkla itham etmek istediğini anlar, derhal kendisini toparlayıp “arz edeyim” diye ayak üstü bir hikaye uydurur:

Ben de sizin gibi bunun sebebini düşündüm. Bu ismi İran-Afgan sınırında bulunduğum sırada Atatürk verdi. Gazi Hazretleri sevdiği insanlara espri yapmaktan hoşlanır. Ben Türk generalleri arasında en uzun boylu olduğum için yakın bulunduğum

²⁶⁷ <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=287.12.6.2008>

Altay dağına beni benzetmek istedi ile bu ismi verdiği kani oldum. Fahrettin Paşa Ankara'ya döndüğünde Atatürk'e seyahati hakkında rapor verdikten sonra Voroşilov'un Altay soyadından nasıl kuşkulandığını da naklede. Atatürk:

“Vay canına, demek ki buluttan nem kapıyorlar...” öyle değil ama iyi söylemişsin...”²⁶⁸

Yukarıda yer verdiğimiz iki örnekle İran ve Rusya'nın Atatürk'ün Azerbaycan ve Orta Asya konusundaki eylem ve fikirlerine ne kadar hakim olduklarını, hatta ne kadar hassas olduklarını gördük. Mustafa Kemal'in Anadolu dışındaki Türkler için bir siyasi birliktelik değil en dar manasıyla kültür birliği arzuladığını ve buna yönelik kurduğu T.T.K. ve T.D.K. ile v.b. kurumlar ile bu kültür birliğinin zeminini hazırladığını biliyoruz.

Günümüze kadar değişmeyen cumhuriyet politikası, -zaman zaman verilmiş ödüllere rağmen budur! Bu politikanın altyapısında politik bir amaç beslenmektedir; Türk dilini konuşan, Türk kültürünü yaşayan, Türk tarihini oluşturan, Orta Asya'da yaşayan Türk'lerin bütünleşmesi. Bu hedefi sağlamak için yapılmış hareketleri Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşları bile sezinleyememiş, bu yüzden Gazi'nin yaptığı bazı davranışları, kendi aralarında eleştirmişlerdir. Yusuf Kemal Tengirşek, bu konuda kendisiyle konuşan bu satırların yazarına 1947 yılında şunları söylemektedir:

“Atatürk'ün bizlerden farklı bir kafa yapısı olduğu kesindir. Nitekim bazı hareketleri, gününde anlaşılamamıştır ama, aradan zaman geçince, maksadı ortaya çıkmıştır. Fakat aradan elli yıl geçmiş olmasına rağmen; enflasyon yüzde iki yüz elli iken, bütçe yüzde kırk açık vermekteyken iki yüz bin lira gibi bir parayı Türkiyat Enstitüsü kurmak için Köprülünün savurganlığına vermesini hala çözebilmiş değilim. Şunu söyleyeyim çözebilene de rastlamadım. Eminim Köprülü de bilmiyordu!”²⁶⁹

Mustafa Kemal'in düşünce ve eylemlerini etki alanındaki, belki de en son bilmesi gereken kurum ve kişiler anlarken, bu fikirleri herkesten önce anlaması ve bilmesi gereken Mustafa Kemal'in yakınındakiler anlamakta zorlanmışlardır. Bu, anlamada çekilen zorluk, ilerleyen zaman içerisinde, amaçların yok sayılması noktasına getirmiştir. Bunun devamında ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Türkiye siyasetinin kurmayları Türk milletinin gözünün içine baka baka ve de bütün dünyaya *“Sovyetler Birliğinin dağılışına hazırlıksız yakalandık”* diyorlardı.

²⁶⁸ Şimşir, 2002:291

²⁶⁹ Bozdağ, 1999:83

Sovyetler Birliği'nin dağılışına hazırlıksız yakalandık! İfadesini ciddi manada ele alacak olursak, burada Atatürk tarafından ortaya konmuş büyük bir politikanın yok sayılmasının bir şekilde tezahürü olduğu ortaya çıkacaktır. Bu ifade ile, Sovyetler Birliğinin dağılacağını sanki birileri tarafından bildirilecekti ve hazırlıksız olanlar hazırlık yapacaklardı gibi bir anlayış ortaya çıkmaktadır.

Atatürk Sovyetler Birliğinin dağılacağını, Sovyetlerin kuruluşunun on üçüncü yılında ifade etmiş ve beklenen dağılmaya o günlerde herkesten önce ve ciddi bir şekilde hazırlık yapmıştır. Yapmış olduğu hazırlıkları devam ettirecek kurumlar kurmuş ve siyasi adımlar atmıştır.

Atatürk'ün kurduğu TTK ve TDK gibi kurumlar, kendi sağlığında, kurulduğu amaçlar doğrultusunda çalıştırılmıştır. Fakat Atatürk'ün vefatından sonra bu kurumlar, asli kuruluş amaçlarından bilerek veya bilmeyerek uzaklaştırılmıştır. Bunun en iyi ispatını bize, Sovyetler Birliği dağıldığında Türkistan'da ki soydaşlarımızdan habersiz oluşumuz, bu ayıbımızı da bize yabancıların yaptığı bir belgeselin hatırlatması olmuştur. Eğer yabancıların yaptığı ve TRT'nin gösterdiği İpek Yolu²⁷⁰ belgeseli olmasaydı çoğumuzun Volga kıyılarında, Tanrı ve (Tienşan) Dağları eteklerinde, Fergana Vadisinde Semerkant, Buhara, Taşkent, Kazan gibi şehirlerde Türklerin yaşadığından haberi bile olmayacaktı.

Bugün Orta Asya ile ilişkilerimizi geliştirmekte güçlük ekiyorsak, aynı ırk ve kültüre sahip olmamıza rağmen aramızda bir soğukluk varsa bunu sebeplerini biraz da geçmişte aramak gerekli.²⁷¹ Atatürk'ün kurduğu TTK ve TDK v.b. kurumlar kuruldukları amaçlar ve gösterildiği hedefler doğrultusunda alıştırılabilseydi bugün bu sorunlar çok düşük yoğunlukta yaşanabilirdi.

Adı geçen kurumlar ile alakalı yaptığımız durum değerlendirmesi bu kadar vahim değildir. Kurumlar Atatürk'ün vefatından sonra ciddi manada Osmanlı Tarihi ve Dili üzerinde yoğunlaşmıştır. Kurumlar Osmanlı ile o kadar yoğun ilgilenmiştir ki Osmanlıca bir kısım akademik camiada yabancı dil muamelesi görecek hale gelmiştir. Biz, kurumlar Osmanlı ile ilgilenmesin demiyoruz, fakat Osmanlı için sarfedilen çabanın yüzde yirmisi Orta Asya'da ki soydaşlarımızın tarihi ve dili için harcana bilirdi. şayet bu soydaşlarımız yok sayılmayıp ilgi gösterilseydi, bugün yaşadığımız ülkesel ve

²⁷⁰ NHK Japon TV'si çoğu Türk ülkelerinden geçen "İpek Yolu" adında bir dizi hazırlar, zamanın TRT Genel Müdürü Tunca Toskay'a Reha Oğuz Türkkın tarafından bu diziyi alıp oynatması önerilir. Daha sonra R. Oğuz Türkkın'ın çabaları ile dizi TRT'de ilk kez oynatılır ve pek çok kişi uzaktaki soydaşlarını ilk kez bu şekilde seyretmiş oldu.

²⁷¹ Uçar, 2007: 350

bölgesel sorunlar yaşanmayacaktı. Atatürk'ün genelde Dış Türkler ve özellikle de Azerbaycan politikası konusunda, kurumlar ve kişilerin Atatürk'ü çarpık bir biçimde ele alışı, tezimiz için kaynak taraması esnasında kendini ortaya koymuştur.

Atatürk çağının üzerinde ortaya koyduğu politikasını şu ifadesi ile de netleştirmektedir. “...*milliyet davası, bilinçsiz ve ölçüsüz bir dava şeklinde mütalaa ve müdafaa edilmemelidir. Milliyet davası, siyasi bir dava konusu olmadan önce, bilinçli bir ülkü meselesidir...*” Atatürk konuyu bu şekilde ortaya koyarken, bir dönem ülkemizde konu Atatürk'e inat bir şekilde konuyu ele alanlarca mensup oldukları siyasi görüşün içinde değerlendirilmiştir. Sol camianın mensupları Atatürk'ün Dış Türkler politikasını tamamen yok sayarken kaleme aldıkları eserlerinde de konu inkar edilmiştir. Konunun bu şekilde ele alınmasında Sol camia içersinde ki bir kısım gurupların bir dönem Sovyetler Birliğinden maddi ve manevi himaye görürken, Atatürk'ün büyük bölümünü Sovyetler Birliği arazisinde yaşayan Dış Türkler politikası, Sovyetler Birliği Toprak bütünlüğünü ihlal ettiği için kasıtlı olarak Sovyet Rusya'nın istek ve telkinleri ile yok sayıldığı netleşmiştir. Burada sol camianın konuyu ele alırken gerçeklikten ziyade mensup oldukları blok'un çıkarlarına hizmet edecek şekilde konuyu ele aldıklarını ve yok saydıklarını görüyoruz.

Sağcı camia ise solcuların tam tersine Atatürk'ün Dış Türkler politikalarını sahiplenirken, bu politikaları olduğunun dışında farklı bir biçimde ele almışlardır. Konunun özü dışarıda bırakılırken konu ile alakasız gerçek dışı düşünceler Dış Türkler politikasının içine dahil edilmiştir. Halen ve yıllarca Atatürk'ün Dış Türkler ile bir siyasi birlik kurmak amacıyla olduğu dillendirilmiştir. Atatürk “*millet davası siyasi bir konu olmadan önce bilinçli bir ülkü meselesidir*” diyerek millet konusunu siyaset malzemesi olmaktan kurtarıırken, Atatürk'ten sonra kurulan bir kısım siyasi partiler millet ve milliyetçilik kavramını siyasi arenaya taşımışlardır. Bunu yaparken de Türk dünyasının ortak simge ve değerleri parti simge ve değerleri yapılarak bu değerleri, sadece o partiye inananların benimsedikleri bir değer olarak yayılma alanını ciddi manada daraltmışlardır. Bu da Sovyetler Birliği ve komünizm korkusundan dolayı, Amerika'nın yanında yapılan Amerikan modeli bir milliyetçilik olduğu için bugün gelinen nokta itibari ile bize ve Büyük Türk Dünyasına hiçbir faydası olmamıştır.

Atatürk ve Atatürkçülük bu şekli ile siyasi olarak ele alındığı için, genellikle bilim adamları da Atatürk'ü siyasi düşüncelerini temellendirecek şekilde ele almışlardır. Sağdan ve soldan Atatürk'ü elen alan akademisyenler, Atatürk'ün çeşitli yerlerde

söylediği nutuk ve beyanatlarının önünü ve arkasını keserek, kendi siyasi düşüncelerini, Atatürk üzerinden doğruluğunu temellendirmeye çalışmışlardır. Atatürk bu şekilde değerlendirildiği için, tezimize kaynak tararken “Atatürk ve Türk Dünyası”, “Atatürk ve Dış Türkler”, “Atatürk ve Orta Asya”, “Atatürk ve Azerbaycan” gibi başlıklar ile konumuza kaynak temin ettik. Bu yolla elde ettiğimiz yaklaşık yüz yirmi kaynağın sadece yarısına yakınından istifade edebildik. Kaynakların büyük bir kısmı gerçekleri ortaya koymak için değil de, ait oldukları siyasi düşüncenin ispatı için bahsettiğimiz başlıklar altında konu ele alınmıştır. Bu da bizi, birbirini tekrar eden, ortaya bir bilimsel gerçek koymayan kaynaklara yöneltti. Durumun böyle oluşu bir süre bize acaba Atatürk’ün bir Dış Türkler ve bunun içinde Azerbaycan politikası yok mu? diye sorgulattı.

Konumuzun kültürel boyutunda şu ortaya çıkmıştır. İلمي ve siyasi çevreler Atatürk ismi altında siyasi düşüncelerini kabul ettirebilmek için, kendi siyasi kaygılarına hizmet edebilecek bir yeni, gerçekten uzak Atatürk ortaya koymuşlardır. Bu durumda yanlış, uzun yıllar bir şekilde dayatılmış yada kabule zorlandığı için gerçek unutulmuştur. Böylece her camianın kendine göre yorumlayıp, şekillendirebildiği ve amaçlarına hizmet ettirebildiği yanlışın doğru olduğu Atatürklerimiz meydana gelmiştir.

Atatürk ve Atatürkçülüğün kültürel boyutu bu şekilde karmaşık bir hal aldırılırken, konunun siyasi ayağı da göz ardı edilmemiştir. Atatürk’ün sağlığında komşuluğuna ve ilişkilerine çok önem verdiği İran ve Afganistan, o günlerde üst düzey bir kabul ve ilgi görmüşlerdir. Atatürk’ün İran ve Afganistan’a bu denli ilgisinin iki sebebi vardır. Birincisi, bu iki ülkede de soydaşlarımızın oluşu, ikincisi de, o günlerde Sovyetler Birliği arazisinde hareket edebilme olanaklarının kısıtlı olduğu için, Sovyet coğrafyasını baskı altında tutmanın iki farklı yolu olarak İran ve Afganistan önem kazanmıştır. Ayrıca Atatürk kendine özgü isimlendirmesi ile Afganistan’ı “Güney Türkistan” diye adlandırmıştır.

Fakat Atatürk’ün vefatından sonra Türkiye-İran ilişkileri gerilmiş, ilerleyen zamanda da düşük yoğunlukta devam etmiştir. Türkiye’de, yıllarca İran’dan rejim ihraç edileceği korkusuyla ilişkilerimiz ele alınmış ve böyle bir zemin üzerinde şekillendirilmiştir. Bugün büyük resme baktığımızda, korkunun kendisi ve kaynağının Türkiye ve İran’a ait olmadığı, tüm bunlar, Türkiye-İran yakınlaşmasından korkan başta Amerika ve Avrupa’nın kendi korkularını perdelemek için oluşturdukları suni bir gündem olduğu ortaya çıkmıştır. Bir zamanlar rejim ihraç edeceği korkusu ile tavır

aldığımız komşumuz İran, bu günlerde müttefikimiz Amerika eliyle gündemimize terörist olarak sokulmaya hazırlanıyor. Afganistan ile sınır komşuluğumuz olmadığı için, Afganistan'ı daha kolay yok sayabildik.

Atatürk'ün Dış Türkler, bunun içinde Azerbaycan politikasının siyasi ayağı olan Türkiye, İran-Afganistan ilişkileri, Türkiye'nin kendi dinamikleri ve dış politika kaygıları ile şekillenmemiştir. Bu ilişkiler Türkiye üzerinde nüfuz sahibi olan Amerika ve Avrupalı müttefiklerimizin uluslararası çıkarlarına hizmet edecek şekilde, onların telkin ve hakimiyetleri oluşturulmuştur. Komşuluk ilişkilerimizde de Atatürk'ün gösterdiği yoldan çıkarken en büyük hatalardan birini de, düşmanları komşularımızdan, müttefiki Atlantik ötesinden seçerek yapmış olduk. Bu seçimde bize Türkistan'a giden iki önemli yolu kaybettirdi.

Atatürk ve onun Dış Türkler politikası yukarıda bahsettiğimiz kültürel ve siyasi yaklaşımlar ile ele alındığı için, Sovyetler Birliği dağıldığında yetkililer birliğin dağılışına hazırlıksız yakalandık diyebilmişlerdir. Atatürk ve politikaları çarpık bir şekilde ele alındığından dolayı, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, beş tane yetim kardeşimiz dünyaya geldi. Bu kardeşlerimizin büyütülüp, geliştirilmesi için harcayacağımız enerji, millet idealsizlik ve hedefsizlik içinde önce sağ, sol davasında, sonraki yıllarda Kıbrıs sorunu ile en sonda günümüze kadar halen devam eden PKK terörünü bitirmek için harcamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından, Sovyetler Birliğinin dağıldığı yıllara kadar yaşanan bu süreç, böylesine suni ve yurt dışı merkezli gündemler ile doldurulduğu için Sovyetler Birliği dağıldığında yetkililerimiz hiç bir şey yapamama acziyeti içinde durumu özetleyen meşhur "*Sovyetler Birliğinin dağılışına hazırlıksız yakalandık*" sözünü dile getirmişlerdir.

Bu trajikomik ifade belki de dünyada var olan her ülke ve onların yöneticilerinin diyebilme hakkı vardır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti devleti ve onu yönetenlerin dağılmaya hazırlıksız yakalandıklarını bizzat ifade etmeleri bilgisiz ve bilinçsizliklerinin bir göstergesi olmuştur. Çünkü; Mustafa Kemal daha 1933 yılında birliğin dağılacağını ifade etmiş, bununla da yetinmeyerek birliğin dağılışına kendi hesabımıza hazırlık yapacak kurum ve politikaları da inşa etmişti. Bize düşen bu kurum ve politikaların kuruluş amaç ve esaslarına göre işlerliğini devam ettirmektir. Fakat ne Mustafa Kemal'in kurduğu siyasi ilişkileri devam ettirebildik ne de kurduğu kurumları kuruluş amaçları doğrultusunda çalıştırabildik. Hal böyle işleyince, dağılmadan sonra

Azerbaycan'da katliamlar yapılırken, Süleyman Demirel, “*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar*” edebiyatından başka bir şey söylemedi. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yaptığı taarruzları önlemeye yardımcı bile olmadı. Turgut Özal; Rus tankları Bakü'ye girip katliam yaptıklarında konuya duyarlı vatandaşlar Taksim'de miting yapıp SSCB Büyükelçiliğine siyah çelenk koyarken “-*Bunda üzülecek ne var? Onlar Şii, biz Sünni'yiz*” diyebilen cumhurbaşkanına sahip olduk.²⁷² Bu gelinen nokta tesadüf asla olamaz.

Bize göre Sovyetler Birliğinin dağılacağı birazcık devlet geleneği ve birikimi olan bütün devletler tarafından biliniyordu. Ankara'nın bu dağılışı önceden görmemiş olması inandırıcı değildir. Bu konuda dış dünyada akademik yayınlar stratejik analizler yapıyordu. Bizim hariciye memurlarımız bu yayınlardan ve stratejik analizlerden bihaber olduklarını söyleyemezler. Aksi takdirde, kasıtlı olarak görevlerini ihmal ettiklerini ifade etmiş olurlar ki, bu durum en hafif ifade ile “ihanet” olarak adlandırılabilir. Zira bu memurlarımızın varlık sebepleri ve görevleri Türkiye adına dünyayı izlemektir ve siyasi iradeyi bilgilendirmektir. Dolayısıyla, siyasi iradenin mümessillerinin de bu süreçten haberdar olmamaları, malumat sahibi olmamaları mümkün değildir. Bizce, Türkiye siyasetinin orkestra şefleri, dağılmaya giden süreci görmemeyi tercih etmişlerdir. Bu tercihte Türkiye dışı unsurların telkin ve tavsiyeleri belirleyici olmuştur.²⁷³

²⁷²http://64.233.183.104/search?q=cache:jkJHswDix38J:www.yenicaggazetesi.com.tr/a_haberdetay.php%3Fhityaz%3D1682+turgut+%C3%B6zal+azerbaycan+i%C3%A7in+onlar+%C5%9Fii+biz+s%C3%BCnniyiz&hl=tr&ct=clnk&cd=3&gl=tr12.6.2008

²⁷³ <http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx12.6.2008>

KAYNAKÇA

Amuzgar, P. (1992): “Kemalizm’in Rıza Şah’ın Reformları Üzerindeki Etkisi”, İstanbul, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (Çev: Saime İnal Sevgi).

Aktaş, A. (1999): Atatürk ve Harf Devrimi, Erdem, Ankara, AKDITYK Yayınları, Cumhuriyet Özel Sayısı III, Sayı: 33, Cilt: 11.

Aslan, B. (2004): *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)* İstanbul, Kaynak Yayınları.

Abbashı, N. (2001): *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Ankara, Beyaz Balina Yayınları.

Aslan, H. (1988): “Rusya Azerbaycan’ı (1905-1920) Eserinin Düşündürdükleri”, İstanbul, *Türk Dünyası Araştırmaları*.

Aslan, H. (1986): “Azerbaycan Türk Yurdu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul.

Aslan, H. (1988): “Azerbaycan Türk Yurdu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*.

Avcı, O. (1998): “Türk Milli Mücadelesi Tarihinde Kuva-yı Milliye Devri”, Ankara, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 45.

Atnur, İ.E. (1998): “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Nahçıvan”, *Erdem Cumhuriyet Özel Sayısı-II*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Cilt:11, Sayı:32.

Akarşlan, M. (1990): *Milli Mücadele Devrinde Türk Dış Politikası*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi.

Adıgüzel, H. (2004): *Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız*, İstanbul, İleri Yayınları.

Alibeyov, İ.V. (2000): “Sovyet-Türk Münasebetlerinin Kurulması ve Geliştirilmesinde Azerbaycan’ın Rolü”, Atatürk I. Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Aliyev, H. (1996): “70 Yılda Sovyet-Türkiye Dostluk İlişkileri”, Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991 Ankara), Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Attar, A. (2002): “Atatürk’ün Kafkasya Politikası”, *Türkler*, Ankara, Balkan Ciltevi, Cilt,12.

Buniyatov, Z.M. Azerbaycan, *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 4.

Bozdağ, İ. (1999): *Atatürk’ün Avrasya Devleti*, İstanbul, Tekin Yayınevi.

Cin, B. (2007):*Türkiye-İran Siyasi ilişkileri (1923-1938)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Cöhce, S. (2000): “Atatürk Dönemi Türk-Afgan Münasebetleri”, *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi* (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Cemşidov, Ş. (1994): “Azerbaycan Sözüünün Menşei ve Manası Hakkında”, *Türk Kültürü*, Ankara, Yıl XXXII, Sayı 370.

Çağlar, G. (2000): “Atatürk’ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış”, *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi* (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Çallı, İ. (1999): “Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Dünyası”, *Erdem Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı-II*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt 11, Sayı 32.

Çeçen, A. (2003): *Türk Devletleri*, Ankara, Fark Yayınları.

Doster, B. (2004): *Atatürk, Türk Dünyası ve Mazlum Milletler*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Durmuş, Y. (2004): *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Dayı, E. (2000) “Atatürk ve Türk Dünyası”, *Atatürk 4. Uluslar arası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, cilt 1.

Ercilasun, A.B. (1981): “Atatürk ve Dil”, Ankara, Türk Kültürü, Yıl20, Sayı223-224.

Ercilasun, A.B. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara, Akçağ Yayınları, Ankara

Eroğlu, H. (1990): *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları.

Gökdağ, A.B. (1999): “Alfabe ve Siyaset”, *Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu*, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını.

Gürün, K. (1991): *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Qurbanov, Ş. (2003): *Atatürk ve Nerimanov*, Bakü, Azerbaycan Milli Meclisi Matbaası.

Hablemitoğlu, N. (1997): “Kemalin Öğretmenleri”, *Kırım Dergisi*, Ankara, Yıl:6, sayı:21.

Heyet, C. (1994): “Azerbaycan Adı ve Sınırları”, *Avrasya Etüdleri*, Ankara, For Ajans Matbaacılık, Cilt 1, Sayı 2.

Hostler, C.W. (1976): *Türkler ve Sovyetler*, Ankara, Şanal Matbaası, (çev: Mithat San).

Hüseyinov, R.A (1993): “Azerbaycan Tarihinin Kısa Özeti”, İstanbul, *Türk Dünyası Araştırmaları*.

Hacıyev, İ. (2003): Mustafa Kemal Atatürk ve Nahçıvan, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi(25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: 2.

Hasanova, E.Y.K. (1994): “ Sovyet Azerbaycanı”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Blidiriler*, Ankara, TTK Basımevi, VI. Cilt, IX. Dizi-11.

İnan, A. (2007):*Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İğdemir, U. (1973):*Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İpek, A. (2005): “Azerbaycan Tarihine Giriş” *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, Sayı:156.

İsmayılov, E. (2005): “Atatürk Döneminde Azerbaycan-Türkiye Diplomatik İlişkileri (1920-1922)”, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi (8-12 Aralık 2003-Ankara)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: II.

Kalafat, Y. (1994): *Kuzey Afganistan Türkleri ve Karşılaştırmalı Halk İnançları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Karakoç, E. (2004): *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, İstanbul, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.

Kazancıyan, R. (2000): *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, (çev: Arif Acaloğlu).

Koç, İ.C. (1985): *Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşu, amacı, faaliyetleri ve kurum politikasında görülen değişimler (1931-1950)*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

Koçak, A. (1976): *Tarihte Türk-İran İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay Basımevi.

Medetli, E. (1998): "Atatürk'ün Başkanlığında Erzurum Kongresi ve Nahçıvan Sorunu", *Atatürk Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu (3-6 Ekim, 1995-Gazi Mağusa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt:1.

Nesibli, N. (2001) "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Ankara, Asam Yayınları, Cilt 7,Sayı 1.

Özüçetin, Y. (1999): "Atatürk ve Türk Dünyası", İstanbul, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 122.

Özel, S. Özen, H. Püsküllüoğlu, A. (1986): *Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası*, İstanbul, Bilgi Yayınevi.

Özgiray, A. (2000): "Türkiye Afganistan İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Özgiray, A. (2000): İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Özgiray, A. (2000): “Türkiye Afganistan İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk IV. Uluslar arası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Saray, M. (1996): *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Saray, M. (2006): *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Saray, M. (1995): *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Saray, M. (2002): *Afganistan ve Türkler*, Ankara, Asam Yayınları.

Saray, M. (1999): *Türk-İran İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Saray, M. (1993): Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul,

Saray, M. (1990): *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Sarıkoyuncu, A. (2000): “Atatürk Döneminde Dış Türklere Yönelik Eğitim-Öğretim Faliyetleri: Gagauz Türkleri Örneği”, *Atatürk 4. Uluslar arası Atatürk Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sarıhan, Z. (2002): *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Sertkaya, O.F. (1966): “Atatürk’ün Dil Politikası”, Ankara, *Türk Kültürü*, Yıl 5, Sayı 49.

Sümer, F. (1992): “Mustafa Kemal Paşa: Nahçıvan Türk Kapısıdır”, İstanbul, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*.

Sümbül, T. (1996): Atatürk ve Azerbaycan, *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül, 1991-Ankara)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt:2.

Süleymanlı, E. (2006): *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul Ötüken Neşriyat.

Şimşir, B.N. (2002): *Atatürk ve Afganistan*, Ankara, Asam Yayınları.

Şimşir, B. (1993): *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları-I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tanyu, H. (1981): *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Ankara, Töre Devlet Basımevi.

Tokluoğlu, C. Arıcı, B. (2000): *Türklerde Yönetim Kültürü Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan Örnekleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Togan, Z.V. (1979): “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt:2.

Tızlak, F. (1994): “Milli Mücadelenin Sosyal, Ekonomik ve Askeri Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, İstanbul, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 96.

Topal, C. (2007): “Soğuk Savaş Öncesi Dönemde Türkiye’nin Afganistan’daki Faaliyetleri”, İstanbul, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi, Sayı 168.

Uçar, F. (2007): *Dış Türkler Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı*, Ankara, Fark Yayınları.

Yuvalı, A. (2005): “Atatürk Dönemi Kültür Politikasının Türk Dünyasındaki Ortak Kültür ve Tarih Değerleri Yönüyle Değerlendirilmesi”, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi* (8-12 Aralık 2003 Ankara), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İNTERNET

<http://www.atam.gov.tr/index?page=Dergiicerik>

http://www.beethovenlives.net/ataturkun_anafikrini_verdigi_ilk_oper.htm

<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=287>

http://64.233.183.104/search?q=cache:jkJHswDix38J:www.yenicaggazetesi.com.tr/a_haberdetay.php%3Fhityaz%3D1682+turgut+%C3%B6zal+azerbaycan+i%C3%A7in+onlar+%C5%9Fii+biz+s%C3%BCnniyiz&hl=tr&ct=clnk&cd=3&gl=

<http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx2008>

DİZİN

A

Afganistan	4, 39, 63, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 99, 100, 106, 107, 108, 109
Ahameniş	7, 10
Ahmet Saygun	84
Ahmet Şahı	77
Ak Hunlara	16
Akkoyunlu	19
Ali Fuat	33, 37
Ali Kantarelli	56, 59
Amanullah Han	72, 73, 74, 75, 76, 77, 118
Anadolu	1, 2, 3, 7, 20, 21, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 37, 42, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 55, 70, 71, 76, 85, 87, 93, 94, 96
Ankara Hükümeti	4, 35
Arap alfabesini	89
Atatürk	1, 2, 3, 4, 24, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 42, 43, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124
Atropat	7, 9, 10
Atropates	7
Avrupa	26, 27, 32, 35, 38, 57, 68, 73, 75, 78, 99
Azerbaycan	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 37, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 75, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 113, 114, 116
Azerbaycanlı	6, 11, 12, 13, 24
Azeri	6, 11, 14, 46, 47, 52

B

Bakü	12, 17, 22, 23, 25, 31, 36, 37, 41, 42, 43, 45, 51, 52, 53, 88, 89, 90, 101, 104
Baserebya	56
Bizans	17
Bolşevikler	4, 11, 25, 30, 34, 37, 42, 89
Buhara	39, 97
Bukovina	56
Büyük Media	7

Ç

Çarlık Rusya	1, 5, 22, 23, 24, 29
Çiçerin	32, 33, 35, 36, 38, 39, 117

E

Ebulfez Elçibey	12
Ermeni	17, 29, 32, 36, 38, 39, 40, 43

F

Fahrettin Paşa	72, 95
----------------	--------

G

Gagauz	55, 56, 57, 107
Gence	16, 18, 19, 22, 23
Gorbaçov	12
Gürcistan	23, 25, 40, 44

H

Hamdullah Suphi Tanrıöver	55, 56, 63
Haydar Aliyev	12, 13
Hive	39
Hüseynzade Ali Bey	89
Hüsrev Bey	80, 82

İ

İbrahim Ebilov	1, 37, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 87, 94, 102, 124
İdil	89
İlhanlılar	19
İran	1, 4, 10, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 36, 39, 44, 45, 46, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 94, 95, 96, 99, 100, 103, 106, 107, 120, 121
İsmail Gaspralı	90
İzmir Vapuru	73

K

Kafkasya	2, 3, 6, 7, 16, 17, 18, 22, 24, 25, 36, 37, 40, 43, 49, 50, 68, 86, 103, 104
----------	--

Karakol Cemiyeti	37
Karakoyunlu	19
Kazak	6
Kazım Karabekir	30, 42, 43, 87
Kırgız	6
Köprülüzade Mehmet Fuat	89, 90
Küçük Media	7, 8

L

Latin alfabesi	89
<i>Lenin</i>	12, 25, 32, 35, 37, 38, 40, 41

M

Malta	51
Memduh Şevket	42, 43, 45, 53, 115
Milli Mücadele	3, 4, 28, 31, 32, 34, 42, 50, 52, 54, 102
Moskova	31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 49, 71, 87, 95

N

Nahçıvan	19, 22, 29, 30, 31, 32, 33, 43, 45, 87, 102, 105, 106, 108
Neriman Nerimanov	31, 36, 37, 40, 51, 116
Nerimanov	31, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 51, 52, 53, 103, 104

O

Oğuz	1, 9, 10, 14, 17, 97
Orta Asya	2, 3, 5, 25, 30, 32, 68, 69, 70, 74, 75, 77, 87, 88, 94, 96, 97, 99, 104, 109
Ortodoks	56
Osmanlı	1, 3, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 44, 68, 97

Ö

Öz Soy Operası	84
Özbek	6, 19, 20

R

<i>Rıza Nur</i>	32, 33, 37
Rus	1, 6, 22, 23, 24, 30, 32, 44, 78, 79, 89, 95, 101
Rusya	1, 2, 3, 5, 14, 15, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 40, 45, 46, 49, 53, 54, 73, 87, 89, 95, 96, 102

S

Safevi	20, 21
Selçuklu	1, 18
Sivastopol	73
Sovyet Rusya	5, 31, 37, 39, 40, 47, 50, 68, 72, 94, 95, 98
Sovyetler Birliği	2, 6, 32, 34, 37, 47, 64, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 97, 98, 99, 100
SSCB	1, 3, 4, 31, 34, 35, 36, 37, 101, 117

Ş

Şah Rıza Pehlevi	84, 94
------------------	--------

T

T.D.K.	96
T.T.K.	62, 63, 96
Tahmasp	20
TBMM	33, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 71, 72, 85, 86
Tebriz	19, 21, 22
Türk Dil Kurumu	60, 64, 66, 67, 106, 122
Türk Ocakları	55, 60, 63
Türk Tarih Kurumu	18, 25, 34, 42, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 104, 105, 106, 107, 108
Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti	61, 62
Türkistan	2, 5, 6, 16, 29, 39, 43, 45, 49, 55, 71, 72, 75, 80, 81, 87, 89, 91, 94, 95, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107
Türkiye	1, 2, 3, 4, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109
Türkmen	1, 6, 17, 18, 20
Türkmençay	1, 23, 29

U

Ural	89
------	----

Y

Yusuf Kemal Tengirşek	32, 33, 96
-----------------------	------------

Z

Zakir Şah	77
-----------	----

Haritalar ve Fotoğraflar

Harita 1: Azerbaycan

Harita 2: Birleşik Azerbaycan

Fotoğraf 1: Memduh Şevket Esendal (1883-1952)

Fotoğraf 2: Neriman Nerimanov (1870-1925) Azərbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Başkanı

Fotoğraf 3: Georgiy Vasilyevich Çiçerin (1972-1936) SSCB Dış İşleri Bakanı

Fotoğraf 4-5: Atatürk ve Afgan Kralı Amanullah Han

Fotoğraf 6: Atatürk ve Afgan Kralı

Fotoğraf 7-8: Atatürk ve İran Şahı Rıza Pehlevi

Fotoğraf 9: Atatürk İran Şahı Rıza Pehlevi ile Bornova Ziraat Okulundan Çıkarken

Fotoğraf 9: Atatürk Türk Dil Kurumu Toplantısına Başkanlık Ederken 4 Ocak 1933

Fotoğraf 10: Atatürk I. Türk Tarih Kongresi Çalışmalarını Ankara Halkevi'nde Locasından İzlerken 2 Temmuz 1932

Fotoğraf 11: Batı Cephesi Ziyaretinde İbrahim Ebilov ve S. Aralov Mustafa Kemal Paşa ile (Atatürk'ün Sağ Tarafında İbrahim Ebilov Gri Kalpaklı)